

SCENARIUSZE ROZWOJU ROLNICTWA I OBSZARÓW WIEJSKICH PO ROKU 2020

Wprowadzenie

Scenariusze generalnie dotyczą zjawisk, których przyszły przebieg nie jest możliwy do jednoznacznego przewidzenia. Złożoność zjawiska i jego otoczenia sprawia, że może być ono przewidywane w różny sposób, i to nawet przy posługiwaniu się złożonymi narzędziami predykcji.

Scenariusze jako sposób przewidywania, czy raczej przepowiadania przyszłości były wykorzystywane już w starożytności [Kononiuk i Nazarko 2014]. Za twórcę „współczesnej” metody scenariuszowej oraz samego określenia „scenariusz”, uważany jest amerykański futurysta Herman Kahn (1922-1983) [2010]. Według Gerry’ego Johnsona, Kevana Scholesa i Richarda Whittingtona [2005] stosowanie metody scenariuszowej jest uzasadnione, a nawet rekomendowane, gdy analizowane środowisko, w tym przypadku środowisko biznesowe (gospodarcze) charakteryzuje wysoki poziom niepewności, wynikający ze złożoności lub szybkich zmian (lub obu tych czynników równocześnie).

W literaturze dość wyraźnie różnicuje się określenie scenariusza jakościowego (opis działań, sekwencja przyszłych zdarzeń, wizja) od ilościowego (zestaw prognoz rynkowych, efekt modelowania matematycznego). Jednak prognozy oparte na modelowaniu matematycznym i symulacjach komputerowych nie są z reguły traktowane jako scenariusze, lecz właśnie jako efekt prognozowania [Porter 1985].

Jakościowe podejście do przewidywania przyszłego kształtu polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich jest także głównym założeniem badawczym niniejszego opracowania. Chodzi tu zatem nie tyle o matematyczne modelowanie, przykładowo przyszłej struktury gospodarstw rolnych, co o próbę stworzenia wizji przyszłych możliwych modeli rolnictwa i ich rozmieszczenie regionalne.

1. Stan wyjściowy (aktualny)

Podjęcie próby wskazania regionów o przewadze w przyszłości określonego typu gospodarstw (rolnictwa) musi być poprzedzone analizą stanu wyjściowego, czyli zbadaniem, jak kształtuje się ten obraz dzisiaj. Do określenia stopnia podobieństwa i zróżnicowania (odmienności) rolnictwa i obszarów wiejskich w poszczególnych regionach posłużono się metodą rangowania.

1.1. Metoda badawcza

Metoda rangowania (metoda rang) polega na przydzieleniu poszczególnym obserwacjom (zmiennym obserwowanym) odpowiedniej rangi. Inaczej ujmując, zakwalifikowaniu różnego rodzaju obserwacji odnoszących się do obszaru gospodarki, środowiska czy społeczeństwa na ciągu liczb naturalnych według wartości ich rang – od najwyższego/najlepszego do najniższego/najgorszego lub odwrotnie. Metoda pozwala na porównywanie miejsca (znaczenia) różnych jednostek/obiektów z punktu widzenia ich pozycji w całym badanym zbiorze. W metodzie rangowania przyjmuje się, że poszczególne cechy poddane analizie mają równoważne znaczenie i traktuje się je jako wyznaczniki ich pozycji ze względu na preferencje określone w trybie sortowania.

Rangowanie może odbywać się w dwóch wariantach: (1) rangowania jednokryterialnego (z wykorzystaniem 1 kryterium) lub (2) rangowania wielokryterialnego (z wykorzystaniem więcej niż 1 kryterium).

W przypadku rangowania wielokryterialnego należy odpowiednio dobrać kryteria oceny z punktu widzenia ich kwalifikacji w badanym zbiorze. Z uwagi na potrzebę uporządkowania zestawu kryteriów, poszczególne przyjęte w analizie kryteria (zmienne) muszą posiadać identyczną charakterystykę wartościującą. Inaczej ujmując, muszą być sortowane bądź od najbardziej wartościowych, pozytywnych, do najmniej lub odwrotnie. Kolejnym etapem jest porządkowanie zbioru przez obliczenie sumy rang. Możliwe są tu różne podejścia, przy czym zazwyczaj stosuje się obliczanie rang sumarycznych, co pozwala na ustalenie ostatecznego rankingu badanych obiektów, przykładowo od najlepszych do najgorszych, od największych do najmniejszych itd.

Ostatnim etapem jest kategoryzacja badanych obiektów. Jest to tzw. etap dopełniający rangowanie. Przeprowadza się go przez przypisanie poszczególnych obiektów do odpowiedniej grupy. Zazwyczaj kryterium podziału całego zbioru na grupy jest „odległość” poszczególnych obiektów w rankingu. Granice podziału na grupy stanowią obiekty, między którymi są największe różnice w końcowym rankingu [Stabryła 2000].

W przeprowadzonym badaniu zastosowano rangowanie wielokryterialne. W przypadku rolnictwa przyjęto 12 kryteriów, żywności wysokiej jakości – 5 kryteriów i obszarów wiejskich – 7 kryteriów.

Potencjał i wyniki produkcyjne rolnictwa zostały ocenione według następujących kryteriów:

- średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego w ha;
- udział użytków rolnych w gospodarstwach do 5 ha UR;
- udział użytków rolnych w gospodarstwach powyżej 50 ha UR;
- liczba pracujących w rolnictwie na 100 ha UR;

- wartość brutto środków trwałych w rolnictwie w tys. na 1 ha UR;
- nakłady inwestycyjne w rolnictwie w zł na 1 ha UR;
- zużycie nawozów mineralnych w kg NPK na 1 ha UR;
- obsada zwierząt na 100 ha UR w sztukach dużych;
- wielkość skupu w jednostkach zbożowych na 1 ha UR;
- plony zbóż w dt na 1 ha;
- przeciętny roczny udój mleka od 1 krowy w litrach;
- produkcja towarowa w tys. zł na 1 ha UR.

W ocenie potencjału województwa w produkcji żywności wysokiej jakości wykorzystano następujące kryteria:

- liczba gospodarstw ekologicznych;
- udział gospodarstw ekologicznych w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych w województwie;
- liczba produktów tradycyjnych z danego województwa zarejestrowanych na liście produktów tradycyjnych Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi;
- liczba produktów z danego województwa posiadających znak jakości „Jakość i Tradycja”;
- liczba producentów z danego województwa wytwarzających produkty ze znakiem jakości „Poznaj Dobrą Żywność”.

Do oceny charakteru obszarów wiejskich na terenie danego województwa z punktu widzenia ich wielofunkcyjności oraz pełnionych ról, przyjęto następujące kryteria:

- liczba pracujących w rolnictwie na 100 ha UR;
- liczba ludności na terenach wiejskich na 1 km²;
- liczba ludności przypadającej na jedną miejscowość wiejską;
- udział gmin do 5,0 tys. mieszkańców;
- saldo migracji na obszarach wiejskich w 2017 roku;
- prognozowane saldo migracji na obszarach wiejskich w latach 2020-2030;
- udział ludności zamieszkującej w gminach wiejskich do 5,0 tys. osób.

W Polsce jednostką podziału administracyjnego, posiadającą znaczące uprawnienia w zakresie kształtowania polityki, w tym także na obszarze wsi i rolnictwa, jest województwo. Z tych względów, podstawowym obszarem, w odniesieniu do którego przeprowadzono badania analityczne jest obszar województwa. Wykorzystane dane – jeżeli nie podano inaczej – pochodzą z 2017 roku.

1.2. Wyniki badań

ROLNICTWO I GOSPODARSTWA ROLNE

Wyniki przeprowadzonych badań wskazują na wysokie zróżnicowanie struktury rolnictwa, jak i poziomu osiągniętych wyników w układzie województw. Przeciętna powierzchnia gospodarstwa rolnego waha się w przedziale od 21,7 ha w województwie zachodniopomorskim do 4,1 ha w województwie małopolskim, co oznacza ponad 5-krotną różnicę. Jest to konsekwencja udziału dużych i małych gospodarstw w użytkowaniu ziemi. O ile w takich województwach, jak małopolskie i podkarpackie ponad 40,0% UR znajduje się w gospodarstwach do 5 ha UR, to na przeciwległym biegunie, czyli w województwach warmińsko-mazurskim i zachodniopomorskim w tej grupie gospodarstw znajduje się poniżej 5,0% UR. Oznacza to, że w odniesieniu do gospodarstw dużych (powyżej 50 ha UR) sytuacja jest diametralnie odmienna i w takich województwach, jak świętokrzyskie, małopolskie i łódzkie gospodarstwa powyżej 50 ha UR zajmują do 10% powierzchni UR, w województwie zachodniopomorskim i lubuskim zaś, jest to ponad 50% UR.

Tak zróżnicowana struktura obszarowa nie pozostaje bez wpływu na poziom pozostałych czynników produkcji w rolnictwie, jak praca i kapitał. W przeliczeniu na 100 ha UR w takich województwach, jak małopolskie czy podkarpackie pracuje ponad 50 osób, zaś w województwach: zachodniopomorskim, warmińsko-mazurskim, pomorskim, kujawsko-pomorskim, lubuskim, opolskim, i dolnośląskim poniżej 10 osób. Zróżnicowanie poziomu w zakresie kapitału mierzonego wartością brutto środków trwałych waha się od 7-8 tys. zł na 1 ha UR w województwach: zachodniopomorskim, lubuskim, pomorskim czy dolnośląskim do 13-15 tys. zł w województwie śląskim i małopolskim. Ta odwrócona w pewnym sensie gradacja województw w przypadku poziomu wartości środków trwałych w przeliczeniu na 1 ha UR jest następstwem tzw. bryłowości tych środków. Gospodarstwo rolne, bez względu bowiem na obszar UR, z reguły posiada budynki gospodarcze i podstawowy sprzęt rolniczy, co po przeliczeniu na jednostkę powierzchni „zawyża” ten poziom w gospodarstwach o małym areale w stosunku do dużych. Jeżeli uwzględnimy poziom nakładów inwestycyjnych na 1 ha UR, to czołowe miejsca ponownie zajmują województwa o wyższej koncentracji obszarowej.

Zróżnicowanie regionalne widoczne jest także w zakresie intensywności produkcji rolniczej. Przykładowo zużycie nawozów na 1 ha UR waha się od 170-200 kg NPK w województwach: kujawsko-pomorskim, opolskim i dolnośląskim do poniżej 100 kg w województwie podkarpackim i małopolskim. Z kolei obsada zwierząt na 100 ha UR wynosi 60-80 sztuk dużych w województwach: podlaskim, wielkopolskim i kujawsko-pomorskim, a poniżej 20 sztuk

dużych – w województwie dolnośląskim i zachodniopomorskim. Sytuacja ta jest ponadto zróżnicowana w układzie gatunków zwierząt. W takich województwach, jak podlaskie, mazowieckie i warmińsko-mazurskie w strukturze zwierząt gospodarskich dominują krowy (powyżej 20 szt./100 ha UR), które w niewielkim stopniu występują w województwach: dolnośląskim, zachodniopomorskim, lubuskim, opolskim i podkarpackim (poniżej 10 szt./100 ha UR). Pozostałe kategorie bydła – poza krowami – występują głównie w województwach: podlaskim, wielkopolskim i kujawsko-pomorskim.

Z kolei regiony wysokiej obsady trzody chlewnej to województwa: wielkopolskie, kujawsko-pomorskie i łódzkie (powyżej 100 szt./100 ha UR), najniższej zaś – województwa: zachodniopomorskie, dolnośląskie i podlaskie (poniżej 30 szt./100 ha UR). Najwyższa obsada drobiu ogółem występuje w takich województwach, jak śląskie, mazowieckie i wielkopolskie (powyżej 1800 szt./100 ha UR), najniższa zaś – w województwie warmińsko-mazurskim i lubelskim (poniżej 500 szt./100 ha UR). W zakresie tylko kur niosek najwyższa obsada występuje w województwach: wielkopolskim, małopolskim i mazowieckim, najniższa zaś – w województwach: warmińsko-mazurskim, podlaskim i lubelskim (poniżej 150 szt./100 ha UR). Obrazuje to nie tylko specjalizację poszczególnych regionów w zakresie produkcji zwierzęcej ogółem, lecz specjalizację ukierunkowaną na wybrane sektory tej gałęzi produkcji rolniczej.

Zróżnicowanie poziomu i struktury potencjału produkcyjnego rolnictwa poszczególnych województw skutkuje zróżnicowaniem także wyników produkcyjnych. Najbardziej charakterystycznym miernikiem tego zróżnicowania jest poziom plonów. Przykładowo plony zbóż w takich województwach, jak opolskie, dolnośląskie i kujawsko-pomorskie wahają się w przedziale 45-50 dt/ha, podczas gdy w województwie małopolskim czy podlaskim wynoszą około 30 dt/ha. Plony rzepaku (w dt/ha) wahają się od 32,9 – lubelskie, 32,5 – podlaskie i 31,8 – pomorskie do 23,8 – podkarpackie, 24,2 – mazowieckie i 25,1 – zachodniopomorskie. Plony ziemniaków (w dt/ha) kształtują się na poziomie od 345 – dolnośląskie, 330 – opolskie i 310 – lubuskie do 220 – małopolskie, 221 – śląskie i 223 – świętokrzyskie. Z kolei plony buraków cukrowych (w dt/ha) kształtują się od 762 – lubuskie, 765 – dolnośląskie i 750 – śląskie do 393 – podlaskie, 562 – warmińsko-mazurskie i 588 – lubelskie. Specjalizacja poszczególnych regionów (województw) w przypadku sektorów produkcji roślinnej nie jest tak widoczna, jak w odniesieniu do produkcji zwierzęcej, tym niemniej można wyróżnić przykładowo obszar upraw okopowych (lubuskie, dolnośląskie, opolskie) czy zbóż i rzepaku (dolnośląskie, lubelskie, kujawsko-pomorskie, lubuskie).

O produktywności w zakresie produkcji zwierzęcej świadczy m.in. wydajność mleka od jednej krowy. Poziom ten kształtuje się od ponad 6,0 tys.

w województwach: wielkopolskim (6,6 tys.), opolskim, podlaskim i kujawsko-pomorskim do około 3,5 tys. w województwie lubuskim i 3,3 tys. w województwie zachodniopomorskim i małopolskim.

Wynik sumaryczny wolumenu produkcji kierowanej na rynek ilustruje wielkość skupu w jednostkach zbożowych (j.z.). Wielkość ta kształtuje się od ponad 55 j.z./1 ha UR w województwach: wielkopolskim (67,4 j.z./1 ha UR), opolskim i kujawsko-pomorskim do poniżej 20 j.z./1 ha UR w województwie podkarpackim (18,3 j.z./1 ha UR) i małopolskim. Poziom ten jest efektem wielkości skupu poszczególnych produktów rolnych. Zróżnicowanie w tym zakresie jest wyjątkowo duże i dla głównych produktów wynosi:

- zbóż – od 1864 kg/ha UR w województwie opolskim do 122 kg/ha UR w województwie podlaskim (różnica: 15,3 razy);
- ziemniaków – od 348 kg/ha UR w województwie pomorskim do 12 kg/ha UR w województwie mazowieckim (różnica: 29 razy);
- żywca ogółem – od 549 kg/ha UR w województwie wielkopolskim do 79 kg/ha UR w województwie dolnośląskim (różnica: 6,9 razy);
- bydła – od 60 kg/ha UR w województwie wielkopolskim do 5 kg/ha UR w województwie zachodniopomorskim (różnica: 12 razy);
- trzody – od 285 kg/ha UR w województwie pomorskim do 10 kg/ha UR w województwie dolnośląskim (różnica: 28,5 razy);
- mleka – od 2255 l/ha UR w województwie podlaskim do 164 l/ha UR w województwie zachodniopomorskim (różnica: 13,8 razy).

Zróżnicowanie poziomu skupu w układzie wojewódzkim jest zatem w najlepszym razie kilkukrotne (żywiec ogółem), a w najgorszym – kilkudziesięciokrotne (ziemniaki i trzoda). Tym samym istnieją regiony o wysokiej i niskiej produkcji towarowej. Regiony (województwa), gdzie produkcja ta w przeliczeniu na 1 ha UR kształtuje się na poziomie 5-6 tys. zł, jak przykładowo w województwie wielkopolskim (6,1 tys. zł) i mazowieckim oraz regiony, gdzie nie przekracza ona 2 tys. zł/ha UR – województwo podkarpackie (1,6 tys. zł) i małopolskie.

Regionalizacja potencjału i wyników produkcyjnych rolnictwa ma jeszcze dodatkowy wymiar w układzie proporcji: produkcja roślinna *versus* produkcja zwierzęca. Jeżeli przyjąć udział danego działu produkcji rolniczej w produkcji towarowej na poziomie 60% za dominujący, to wyodrębniają się wyraźnie trzy obszary:

- Obszar I (udział produkcji roślinnej w produkcji towarowej powyżej 60%) – województwa: dolnośląskie, lubelskie, opolskie i świętokrzyskie;

- Obszar II (udział produkcji zwierzęcej w produkcji towarowej powyżej 60%) – województwa: podlaskie, warmińsko-mazurskie, wielkopolskie, mazowieckie, śląskie i pomorskie;
- Obszar III (brak udziału produkcji roślinnej lub zwierzęcej powyżej 60% produkcji towarowej) – województwa: kujawsko-pomorskie, łódzkie, podkarpackie, lubuskie, małopolskie i zachodniopomorskie.

Obszary I i II reprezentują województwa o zdecydowanej specjalizacji działowej (roślinnej lub zwierzęcej), a obszar III – to regiony pośrednie o produkcji mieszanej. Wszystkie analizowane wyżej układy sumują się na końcowy ranking województw z punktu widzenia charakteru modelu rolnictwa, jakie reprezentują (tabela II.1).

Tabela II.1. Ranking województw według modelu rolnictwa od industrialnego do tradycyjnego

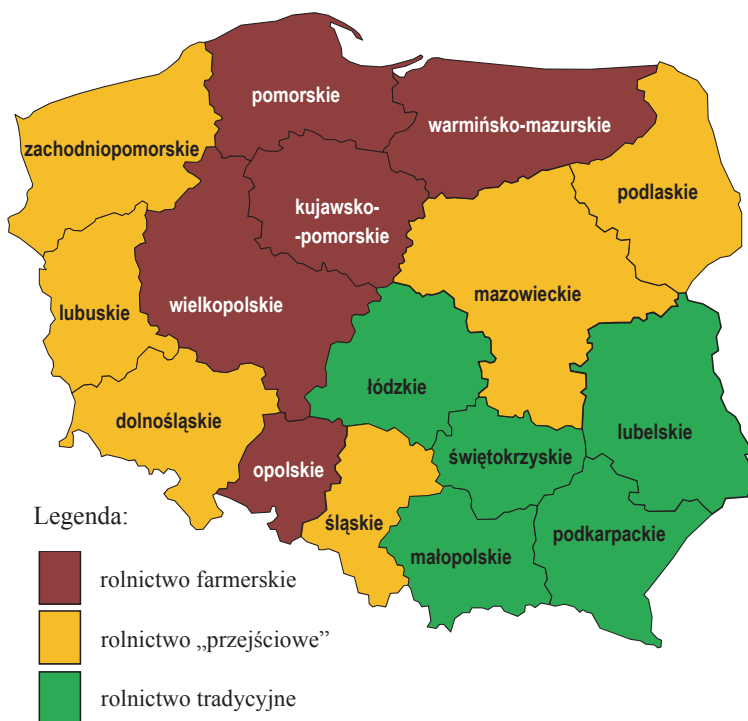
Województwo	Liczba punktów	Ranga
Wielkopolskie	56	1
Kujawsko-pomorskie	60	2
Opolskie	60	3
Warmińsko-mazurskie	74	4
Pomorskie	81	5
<i>Podlaskie</i>	92	6
<i>Mazowieckie</i>	95	7
<i>Śląskie</i>	96	8
<i>Lubuskie</i>	101	9
<i>Dolnośląskie</i>	103	10
<i>Zachodniopomorskie</i>	103	11
Łódzkie	111	12
Lubelskie	127	13
Świętokrzyskie	152	14
Małopolskie	157	15
Podkarpackie	164	16

Źródło: opracowanie własne.

Przeprowadzone badania dają podstawę do wyróżnienia trzech podstawowych modeli:

- model rolnictwa farmerskiego (industrialnego) – województwa: wielkopolskie, kujawsko-pomorskie, opolskie, warmińsko-mazurskie i pomorskie;
- model rolnictwa „przejściowego” – województwa: podlaskie, mazowieckie, śląskie, lubuskie, dolnośląskie i zachodniopomorskie;
- model rolnictwa tradycyjnego – województwa: łódzkie, lubelskie, świętokrzyskie, małopolskie, podkarpackie (rysunek II.1).

Rysunek II.1. Modele rolnictwa w Polsce w układzie wojewódzkim (regionalnym)

Źródło: opracowano na podstawie tabeli II.1.

Podstawowe cechy rolnictwa farmerskiego (industrialnego) to:

- przewaga gospodarstw dużych (40-50% UR w gospodarstwach powyżej 50 ha UR);
- oparcie przede wszystkim na dużych zasobach kapitału i stosunkowo małych – siły roboczej (poniżej 10 osób na 100 ha UR);
- wysokie zużycie nawozów mineralnych (powyżej 170 kg NPK/ha UR);
- wyższa od przeciętnej obsada zwierząt gospodarskich (choć niekoniecznie najwyższa);
- wysokie (tj. wyższe od przeciętnych dla całego kraju) wyniki produkcyjne (jednostkowe);
- wysoka produkcja towarowa.

Rolnictwo tradycyjne jest pod wieloma względami modelem przeciwnym rolnictwu farmerskiemu. Jego zasadnicze cechy to:

- mały obszar pojedynczego gospodarstwa (przeciętnie 4-8 ha);
- duży udział UR w gospodarstwach najmniejszych, tj. do 5 ha (od około 16-17% w województwie łódzkim i lubelskim do ponad 40% w województwie małopolskim i podkarpackim);

- dominacja siły roboczej (prawie 50 osób/100 ha UR w województwie małopolskim i podkarpackim);
- niski poziom nakładów inwestycyjnych, lecz stosunkowo wysoki poziom środków trwałych w przeliczeniu na 10 ha UR⁹;
- niska i przeciętna obsada zwierząt gospodarskich (lecz nie najniższa);
- niskie wydajności jednostkowe (plony, udój od jednej krowy);
- niska produkcja towarowa.

Model tradycyjny w największym stopniu odnosi się do takich województw, jak małopolskie, podkarpackie i świętokrzyskie. Rolnictwo województwa lubelskiego w ramach modelu tradycyjnego charakteryzuje się większym zaawansowaniem poziomu koncentracji obszarowej, wyższym zużyciem środków obrotowych i lepszymi wynikami produkcyjnymi (częściowo jako konsekwencja wyższej jakości gleb). Zbliżony do tego jest typ rolnictwa w województwie łódzkim, gdzie uwagę zwraca przede wszystkim wysoka obsada zwierząt gospodarskich. W efekcie, w strukturze produkcji towarowej tego województwa przeważa produkcja zwierzęca, podczas gdy generalnie w modelu tradycyjnym dominujące znaczenie ma produkcja roślinna (produkcja zwierzęca przeważa jeszcze w województwie podkarpackim, jednak głównie z uwagi na strukturę UR – duży udział pastwisk i łąk oraz ukształtowanie terenu).

Najmniej jednoznaczny jest model rolnictwa „przejściowego”. Model ten pod pewnymi względami jest zbliżony do systemu rolnictwa zrównoważonego. Nie oznacza to jednak, że rolnictwo województw zaliczonych do tego modelu spełnia już dzisiaj kryteria zrównoważenia, lecz raczej wskazanie na możliwy, co nie oznacza pewny, kierunek dalszej ewolucji. Kierunek, który w celu urzeczywistnienia wymaga jednak zdecydowanego wsparcia ze strony polityki rolnej oraz stosownych zachęt dla rolników.

Model rolnictwa „przejściowego” charakteryzują m.in. takie cechy, jak:

- wyższy od przeciętnej w kraju poziom koncentracji obszarowej (udział UR w gospodarstwach powyżej 50 ha – od około 13% w województwie mazowieckim do prawie 60% w województwie zachodniopomorskim);
- przeciętny i niski poziom zatrudnienia siły żywej;
- zróżnicowany poziom zasobów kapitału w przeliczeniu na 1 ha UR;
- obsada zwierząt gospodarskich (od najwyższego do najniższego poziomu w kraju);
- przeciętny i wyższy od średniej krajowej poziom wydajności jednostkowych (plony, udój od 1 krowy).

⁹ Jako konsekwencja tzw. bryłowości środków trwałych, co wyjaśniono na s. 43.

W ramach modelu rolnictwa „przejściowego” wyraźnie widoczny jest wariant modelu reprezentowany przez trzy województwa: zachodniopomorskie, lubuskie i dolnośląskie, gdzie dominują duże gospodarstwa (udział UR w gospodarstwach powyżej 50 ha – ponad 40%), o niskim poziomie zatrudnienia siły roboczej (poniżej 10 osób/100 ha UR), bardzo niskiej obsadzie zwierząt oraz w efekcie wysokim udziale produkcji roślinnej w strukturze produkcji towarowej. Rolnictwo tych województw, z uwagi na swoje typowe cechy strukturalne, z dużym prawdopodobieństwem będzie w przyszłości jednak zmierzać w kierunku modelu farmerskiego niż jakiegoś modelu pośredniego.

Układ regionalny poszczególnych modeli polskiego rolnictwa wskazuje na znaczne powiązania z przeszłością, w tym szczególnie z konsekwencjami wynikającymi z polityki realizowanej na obszarze poszczególnych zaborów oraz charakterem rolnictwa w okresie 1945-1989. Dodatkowym trzecim elementem konstytuującym dyslokację regionalną poszczególnych modeli rolnictwa jest charakter przemian, jakie nastąpiły w poszczególnych województwach po roku 1990. Ten splot zdarzeń i zależności rozwojowych sprawił, że daje się stosunkowo prosto wyróżnić dwa obszary: (1) obszar rolnictwa farmerskiego rozciągający się od województwa pomorskiego i warmińsko-mazurskiego do województwa opolskiego i (2) obszar zlokalizowany w Polsce południowo-wschodniej – rolnictwa tradycyjnego (rysunek II.1). W pozostałych województwach mamy model pośredni, przy czym – jak stwierdzono wyżej – o ile region województw tzw. ściany zachodniej reprezentuje rolnictwo zbliżone pod względem głównych charakterystyk do modelu farmerskiego, to w pozostałych województwach znacznie od niego odbiega (dotyczy to np. województwa podlaskiego i śląskiego).

ŻYWNOŚĆ WYSOKIEJ JAKOŚCI

Przemiany zachodzące w rolnictwie pozostają pod coraz większym wpływem procesów rozwojowych, jakie zachodzą w pozostałych ogniach agrobiznesu. Te zaś są w dużym stopniu konsekwencją ewolucji modeli konsumpcji oraz zmieniających się potrzeb konsumentów. Ta ewolucja od ostatnich dekad XX wieku przybiera formę postępującej unifikacji modeli konsumpcji, będącej przede wszystkim konsekwencją „naturalnej” skłonności ludzi do intensyfikacji konsumpcji w miarę wzrostu dochodów, wynikającej najogólniej z naśladownictwa innych gospodarstw, których konsumpcja staje się wzorem [Kowalczyk 2018]. Tendencji tej od końca XX wieku towarzyszy w pewnym sensie kontrtendencja, polegająca na stopniowym odchodzeniu od konsumpcji żywności konwencjonalnej (masowej) na rzecz żywności wysokiej jakości, żywności lokalnej, żywności nisko przetworzonej itd.

Za żywność wysokiej jakości z punktu widzenia konsumenta, zazwyczaj uważane są trzy kategorie żywności: żywność ekologiczna, żywność tradycyjna i regionalna oraz żywność wytwarzana w ramach systemów jakości [Kowalczyk, Krzyżanowski, Kwasek 2018]. Ten coraz silniej rysujący się kierunek ewolucji modeli konsumpcji stwarza dodatkowe szanse dla rolnictwa i gospodarstw rolnych. Produkcja surowców lub wręcz żywności wysokiej jakości pozwala bowiem rolnikom na zajęcie silniejszej pozycji w łańcuchach dostaw. Pozycji o tyle korzystniejszej, że związanej z możliwością zwiększonego udziału w podziale wartości dodanej łańcucha.

Z tych względów przeprowadzono dodatkowe badania związane z oceną szans rolnictwa poszczególnych regionów (województw) na osiągnięcie korzyści z nowych (współczesnych) kierunków ewolucji modeli konsumpcji. Zrealizowane badania wykazały wyjątkowo duże zróżnicowanie poszczególnych województw pod tym względem. Przykładowo liczba gospodarstw ekologicznych waha się od 3745 w województwie warmińsko-mazurskim do zaledwie 57 w województwie opolskim. Zdecydowana większość z nich zlokalizowana jest na terenach województw położonych na wschód od Wisły (warmińsko-mazurskie, podlaskie, mazowieckie, lubelskie i podkarpackie). Na terenie tych pięciu województw istnieje ponad 60% wszystkich gospodarstw ekologicznych w Polsce. Poza tym obszarem jedynie na terenie województwa zachodniopomorskiego i lubuskiego działa więcej gospodarstw ekologicznych (2165 i 948). Są to jednak gospodarstwa nie tyle nastawione na produkcję wyrobów ekologicznych, co raczej na korzystanie ze wsparcia finansowego w ramach wspólnej polityki rolnej (WPR) przy okazji stosowania ekologicznych metod produkcji, dlatego dominują tu gospodarstwa z przewagą ekologicznych plantacji wieloletnich, upraw paszowych oraz zbóż, przy praktycznie zerowym poziomie produkcji artykułów przetworzonych. Według danych Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR) rolnicy ekologiczni z jednego tylko województwa zachodniopomorskiego w 2016 roku otrzymali prawie 1/5 (dokładnie 19,2%) wszystkich płatności w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020, przewidzianych dla gospodarstw ekologicznych w Polsce¹⁰.

Zróżnicowany jest także udział gospodarstw ekologicznych wśród ogółu gospodarstw poszczególnych województw. Waha się on od 8,8% w województwie warmińsko-mazurskim do 0,2% w województwie opolskim. Przeciętny dla całego kraju udział w wysokości 1,4% przekroczone jeszcze w takich województwach, jak pomorskie, podlaskie, lubuskie i zachodniopomorskie.

Druga kategoria żywności traktowanej jako żywność wysokiej jakości, to produkty regionalne i tradycyjne wytwarzane z reguły w niewielkiej skali i przede

¹⁰ Obliczenia własne na podstawie [GIJHARS 2016].

wszystkim dla konsumenta lokalnego. W warunkach polskich najbardziej reprezentatywną bazą takich produktów jest lista prowadzona przez Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Na liście tej znajdują się 1864 produkty¹¹. Także w tym zakresie zróżnicowanie regionalne jest wysokie. Ponad 200 produktów zarejestrowali producenci z województw: podkarpackiego, małopolskiego i lubelskiego oraz ponad 100 produktów z województw: pomorskiego, śląskiego, łódzkiego i mazowieckiego. Na drugim biegunie znajdują się województwa: zachodniopomorskie – 53 produkty, dolnośląskie (49) i warmińsko-mazurskie (34).

Trzecia grupa produktów spożywczych wysokiej jakości to produkty wytwarzane w ramach systemów jakości. W przeciwieństwie do drugiej grupy, gdzie wytwórcami zarejestrowanych produktów regionalnych byli w dużym stopniu, jeżeli nie w przewadze rolnicy, organizacje rolnicze i branżowe, uczestnikami znaków jakości są w większości zakłady spożywcze. Jednak przykładowo wśród posiadaczy znaku „Jakość i Tradycja” występują także rolnicy, ogrodnicy, małe lokalne przetwórnice, firmy rodzinne czy spółdzielnie produkcyjne. Najwięcej produktów wytwarzanych w ramach tego znaku jakości zlokalizowanych jest w takich województwach, jak łódzkie – 56 produktów, wielkopolskie – 37 produktów i mazowieckie – 32 produkty. Poniżej 10 produktów zarejestrowano w takich województwach, jak warmińsko-mazurskie (9), dolnośląskie i zachodniopomorskie (6), opolskie i pomorskie (3), podlaskie (2) oraz lubuskie (0).

Znak jakości „Poznaj Dobrą Żywność” (PDŻ) jest jednym z najstarszych znaków jakości żywności w Polsce. Jego początki sięgają końca lat 90. XX wieku, kiedy to funkcjonował pod nazwą „Polska Dobra Żywność”. Po akcesji do Unii Europejskiej w związku z przepisami o konkurencyjności zmieniono nazwę programu zachowując jego akronim. Aktualnie znak ten posiada 110 producentów żywności¹². Najwięcej tych producentów zlokalizowanych jest na terenie trzech województw: mazowieckiego (22 firmy), wielkopolskiego (17 firm) i łódzkiego (14 firm). W województwie lubuskim i opolskim nie ma ani jednej firmy produkującej żywność ze znakiem PDŻ. Najwięcej producentów wytwarzających produkty z tym znakiem reprezentują takie branże, jak: mleczarska (26 firm), owocowo-warzywna (25 firm) i mięsna (19 firm) [MRiRW 2018].

W następstwie przeprowadzonych badań powstał ranking regionów (województw) reprezentujących różny potencjał w zakresie wytwarzania żywności wysokiej jakości (tabela II.2). Następnie posługując się trzyzakresową klasyfikacją, wyróżniono województwa o wysokim, średnim i niskim potencjale w zakresie żywności wysokiej jakości (rysunek II.2).

¹¹ Dane pochodzą z maja 2019 roku.

¹² Dane pochodzą z maja 2018 roku.

Tabela II.2. Ranking województw według „potencjału” produkcji żywności wysokiej jakości

Województwo	Liczba punktów	Ranga
Mazowieckie	22	1
Lubelskie	26	2
Podkarpackie	26	3
Małopolskie	33	4
Warmińsko-mazurskie	36	5
Wielkopolskie	36	6
Łódzkie	37	7
Podlaskie	40	8
Zachodniopomorskie	41	9
Pomorskie	42	10
Świętokrzyskie	42	11
Dolnośląskie	47	12
Lubuskie	47	13
Śląskie	51	14
Kujawsko-pomorskie	52	15
Opolskie	68	16

Źródło: opracowanie własne.

Rysunek II.2. Potencjał produkcyjny żywności wysokiej jakości w układzie wojewódzkim (regionalnym)

Źródło: opracowano na podstawie tabeli II.2.

Do grupy o wysokim potencjale zaliczono następujące województwa: mazowieckie, lubelskie, podkarpackie i małopolskie, zaś do grupy o niskim potencjale – województwa: dolnośląskie, lubuskie, śląskie, kujawsko-pomorskie i opolskie. Pozostałe województwa reprezentują średni potencjał w tym zakresie.

Ranking ten ma charakter uzupełniający w stosunku do rankingu potencjału i wyników rolnictwa poszczególnych województw. Pozwala on uzupełnić uwagi oraz wnioski w zakresie możliwych kierunków ewolucji rolnictwa w poszczególnych regionach zgodnie z nowymi tendencjami w zakresie poziomu i struktury zapotrzebowania zgłaszanego w odniesieniu do rolników i gospodarstw rolnych.

OBSZARY WIEJSKIE

W uzupełnieniu analizy modeli rolnictwa występującego w poszczególnych regionach (województwach) przeprowadzono także badania charakteru obszarów wiejskich z punktu widzenia ich powiązań oraz relacji do wytwórczości rolniczej i ludności rolniczej.

Przeprowadzone w tym zakresie badania wykazały – podobnie, jak i w przypadku samego rolnictwa – wyjątkowo wysokie zróżnicowanie regionalne. Przykładowo liczba ludności na obszarach wiejskich przypadająca na 1 km² waha się od 130 osób w województwie małopolskim i 123 osób w województwie śląskim do 24-25 osób w województwach: podlaskim, zachodniopomorskim i warmińsko-mazurskim. Podobnie zróżnicowany jest charakter sieci osadniczej. Liczebność pojedynczej miejscowości wiejskiej kształtuje się od 899 osób w województwie małopolskim, 813 osób w województwie śląskim i 752 osób w województwie podkarpackim do 124 osób w województwie podlaskim i 151 osób w województwie warmińsko-mazurskim. W konsekwencji udział małych gmin wiejskich do 5 tys. mieszkańców w województwach południowych wynosi poniżej 25%, zaś w województwach zachodnich, jak również i w podlaskim – powyżej 50%.

Z punktu widzenia oceny perspektyw rozwoju obszarów wiejskich, niezmiernie istotne są strumienie migracji. Z tego punktu widzenia zróżnicowanie regionalne jest szczególnie wysokie. W 2017 roku dziewięć województw miało dodatnie saldo migracji na obszarach wiejskich – największe w województwie wielkopolskim (6420 osób), a ponad 4000 osób w takich województwach, jak pomorskie, mazowieckie i dolnośląskie. W sześciu województwach saldo to było ujemne. Najwięcej osób ubyło z obszarów wiejskich województwa lubelskiego (1531) i warmińsko-mazurskiego (1452). Z punktu widzenia strumieni migracji w układzie miasto-wieś nie występuje zatem widoczna regionalizacja. Tereny wiejskie o dodatnim bądź ujemnym saldzie migracji występują w całym kraju, chociaż ujemne saldo w największym stopniu dotyczy regionów typowo rolniczych.

Zgodnie z przewidywaniami podstawowe tendencje w tym zakresie zostaną zachowane także w następnej dekadzie (2020-2030). Największe dodatnie saldo migracji dla terenów wiejskich według Głównego Urzędu Statystycznego przewiduje się dla takich województw, jak wielkopolskie (71,9 tys. osób), małopolskie (56,5 tys. osób) i pomorskie (55,6 tys. osób). Z kolei największe ujemne saldo migracji z terenów wiejskich przewiduje się dla takich województw, jak lubelskie (-34,9 tys. osób), opolskie (-22,6 tys. osób), podlaskie (-18,8 tys. osób) i świętokrzyskie (-17,7 tys. osób)¹³.

W wyniku tak różnokierunkowych zmian już dzisiaj udział ludności wiejskiej zamieszkującej w gminach małych do 5,0 tys. mieszkańców waha się od poziomu poniżej 10,0% w województwach małopolskim, podkarpackim i śląskim do 53,7% w województwie podlaskim i 42,9% w województwie lubuskim. Oznacza to występowanie regionów o niewielkiej sieci osadniczej i mało liczebnych wsiach oraz regionów o wsiach liczących nawet kilka tysięcy mieszkańców i gęstej wiejskiej sieci osadniczej. Ponadto zgodnie z przewidywaniami kierunku migracji w nadchodzącej przyszłości będzie wyjątkowo zróżnicowany. O ile w przeszłości przez długi okres dominował kierunek migracji z terenów wiejskich do miast, po 1990 roku stosunkowo niewielki, lecz zauważalny kierunek migracji z ośrodków miejskich, to aktualnie mamy do czynienia z migracją dwukierunkową, a głównym kryterium decydującym o wektorze tego kierunku jest region i jego specyfika.

W wyniku przeprowadzonych analiz możliwe było wykonanie rankingu województw i w jego następstwie wyodrębnienie regionów (województw) o zbliżonych właściwościach terenów wiejskich (tabela II.3). Widoczne są trzy grupy województw o następującym profilu obszarów wiejskich:

1. OW Rolniczy-tradycyjny;
2. OW Rolniczy-marginalny;
3. OW Wielofunkcyjny.

Pierwszy obszar OW Rolniczy-tradycyjny charakteryzują następujące właściwości: (i) bardzo wysokie zatrudnienie w rolnictwie (w przeliczeniu na 100 UR nawet ponad 40 osób – województwo małopolskie i podkarpackie), (ii) wysokie zaludnienie obszarów wiejskich (co najmniej 50 osób na km²), (iii) dominacja w strukturze miejscowości wiejskich jednostek o wysokiej liczebności (nawet 800-900 osób na jedną miejscowość), (iv) niewielki udział małych gmin wiejskich (do około 25%) oraz dominacja gmin dużych (powyżej 30% gmin wiejskich, w takich województwach, jak małopolskie, śląskie oraz podkarpackie), (v) w konsekwencji w małych gminach wiejskich (do 5 tys. mieszkańców) zamieszkuje niewiele osób (do 20% mieszkańców terenów wiejskich), (vi) tereny te

¹³ Obliczenia na podstawie [GUS 2018, s. 231].

w większości charakteryzują się ujemnym saldem migracyjnym (z wyjątkami, jak województwa małopolskie i śląskie) oraz według prognoz, dalszym przewidywanym odpływem ludności w przyszłości.

Tabela II.3. Ranking województw według charakteru funkcji pełnionych przez obszary wiejskie

Województwo	Liczba punktów	Ranga
Podkarpackie	35	1
Świętokrzyskie	43	2
Lubelskie	44	3
Śląskie	46	4
Małopolskie	47	5
Opolskie	48	6
<i>Łódzkie</i>	<i>59</i>	<i>7</i>
<i>Podlaskie</i>	<i>65</i>	<i>8</i>
<i>Kujawsko-pomorskie</i>	<i>67</i>	<i>9</i>
<i>Lubuskie</i>	<i>68</i>	<i>10</i>
<i>Mazowieckie</i>	<i>68</i>	<i>11</i>
<i>Warmińsko-mazurskie</i>	<i>68</i>	<i>12</i>
Dolnośląskie	70	13
Wielkopolskie	71	14
Zachodniopomorskie	75	15
Pomorskie	78	16

Źródło: opracowanie własne.

OW Rolniczy-tradycyjny to zatem region o typowych funkcjach rolniczych (produkcja płodów rolnych), ukierunkowany na obsługę tego typu wytwórczości, lecz i podlegający typowym dla takich obszarów tendencjom rozwojowym, jak chociażby systematyczny odpływ ludności i w efekcie posiadający ujemne saldo migracji. Ten model OW jest typowy dla województw południowych i południowo-wschodnich (rysunek II.3).

OW Rolniczy-marginalny pod pewnymi względami jest zbliżony do OW Rolniczo-tradycyjnego. Wspólnym odniesieniem jest znaczenie wytwórczości rolniczej dla gospodarki regionu – w pierwszym i drugim modelu OW jest ono wysokie. W charakterystyce modeli przeważają jednak różnice. OW Rolniczy-marginalny charakteryzują takie cechy jak: (i) wyjątkowo niskie zatrudnienie w rolnictwie (do 10 osób na 100 ha UR), (ii) stosunkowo niska gęstość zaludnienia obszarów wiejskich (do 50 osób na km²), (iii) przeciętna i niska liczebność pojedynczej miejscowości wiejskiej (do 350 osób), (iv) wyższy niż w modelu OW Rolniczo-tradycyjnym udział małych gmin wiejskich (co najmniej 25%, do prawie 60% – województwo zachodniopomorskie) i w efekcie niewiel-

ki gmin o dużej liczebności (średnio na poziomie 15%), (v) tereny wiejskie w ramach tego modelu charakteryzuje dodatnie saldo migracyjne i dalszy napływ ludności w przyszłości na te tereny wiejskie (dodatnie saldo migracyjne także w przyszłości).

Rysunek II.3. Typy obszarów wiejskich (OW) według charakteru pełnionych funkcji w układzie wojewódzkim (regionalnym)

Źródło: opracowano na podstawie tabeli II.3.

OW Rolniczy-marginalny to podobnie, jak i OW Rolniczy-tradycyjny, region o typowych funkcjach rolniczych. Jednak znaczenie terenów wiejskich dla gospodarki regionu jest tutaj zdecydowanie mniejsze niż w modelu rolnictwa tradycyjnego. Wynika to przede wszystkim z niskiej liczebności poszczególnych jednostek osadniczych (wsi) i małolicznych gmin. Zapotrzebowanie na rozwój funkcji pozarolniczych na tych terenach jest zatem niewielkie. Funkcje te pełnią bowiem jednostki miejskie tych regionów. Marginalizacja funkcji rolniczych obszarów wiejskich w ramach tego modelu jest dodatkowo potęgowana przez dodatnie saldo migracji oraz napływ na nie ludności miejskiej niezwiązanej z rolnictwem. Ludności zmieniającej miejsce zamieszkania nie ze względów

zawodowych lecz raczej bytowych (preferowanie zamieszkiwania na wsi). Jeżeli podstawowe kierunki ewolucji tych terenów zostaną w przyszłości zachowane, to model ten będzie się stopniowo przekształcał w kierunku modelu OW Wielofunkcyjnego, prowadząc do dalszej marginalizacji tradycyjnych funkcji rolniczych. Naturalnie nie jest to równoznaczne z marginalizacją samego rolnictwa w gospodarce tych regionów (województw). Model OW Rolniczy-marginalny obejmuje takie województwa, jak pomorskie, zachodniopomorskie, wielkopolskie i dolnośląskie.

OW Wielofunkcyjny jest w pewnym stopniu typem pośrednim z punktu widzenia podstawowych właściwości i charakterystyk. Główne jego wyznaczniki to: (i) przeciętne zatrudnienie w rolnictwie (średnio 15 osób na 100 ha UR), (ii) gęstość zaludnienia obszarów wiejskich od 25 do ponad 50 osób na km², (iii) bardzo niska i niska liczebność pojedynczej miejscowości wiejskiej (od około 120 osób – województwo podlaskie do maksymalnie 280 – województwo lubuskie), (iv) przeciętny i wyższy udział małych gmin wiejskich (od około 40% do ponad 70% – województwo podlaskie) i w efekcie najniższy w Polsce udział wiejskich gmin dużych (w znacznej części tego obszaru poniżej 10%), (v) znacznie zróżnicowany udział ludności zamieszkującej w małych gminach wiejskich (od 20% w województwie mazowieckim do około 55% w województwie podlaskim), (vi) wysokie zróżnicowanie kierunków migracji dla obszarów wiejskich od dodatniego (województwa: mazowieckie, łódzkie i kujawsko-pomorskie) do ujemnego (województwa: lubuskie, podlaskie i warmińsko-mazurskie). Według prognoz ta zmienność kierunków migracji dla modelu OW Wielofunkcyjnego utrzyma się w przyszłości.

OW Wielofunkcyjny stanowi zatem najbardziej niejednorodny, lecz i zarazem „dynamiczny” obszar terenów wiejskich. Można tu dodatkowo wyróżnić regiony o silnych centrach aglomeracyjnych (mazowieckie, łódzkie), jak i regiony bez takich centrów, a nawet bez silnych ośrodków subregionalnych (podlaskie). Z uwagi na zróżnicowany układ sieci osadniczych (np. znaczenie i liczebność małych gmin wiejskich) oraz różnokierunkowe strumienie migracji, tereny wiejskie tego obszaru są zmuszone do rozwijania zarówno funkcji związanych z rolnictwem i obsługą gospodarstw rolnych, jak i sektorów nierolniczych oraz ludności innych niż rolnicy grup zawodowych.

Należy stwierdzić, że analizowane zjawiska wykazują wysokie, a w pewnych wymiarach bardzo wysokie zróżnicowanie przestrzenne (regionalne). Konkluzja ta dotyczy w równym stopniu rolnictwa i gospodarstw rolnych, jak i obszarów wiejskich. Oznacza to, że nie tylko nie następuje konwergencja regionalnych modeli rolnictwa, lecz także charakteru obszarów wiejskich i pełnionych przez

nie funkcji¹⁴. Jest to zasadnicza konstatacja, która wyznacza sposób myślenia o przyszłych kierunkach ewolucji analizowanych tu zagadnień.

2. Możliwe scenariusze rozwoju rolnictwa i gospodarstw rolnych

Powstaje pytanie o możliwe scenariusze dalszego rozwoju, a w zasadzie ewolucji rolnictwa (gospodarstw rolnych), jak i obszarów wiejskich. Z uwagi na coraz bardziej pogłębiający się rozdział rolnictwa, jako aktywności gospodarczej oraz obszarów wiejskich, jako aktywności bytowej, społecznej i środowiskowej, przyjęto rozdzielną analizę tych dwóch obszarów, mając na uwadze istniejące w dalszym ciągu między nimi związki i wzajemne relacje.

W przypadku omawianego zagadnienia, tj. rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich (OW) po 2020 roku, zakłada się raczej współistnienie różnych scenariuszy (ścieżek rozwoju), a nie realizację jednego z nich z największym prawdopodobieństwem. Ponadto wpływ na rolnictwo i OW ma znacząca liczba czynników, zarówno tych wynikających z „naturalnych” trendów rozwojowych, lecz także decyzji będących konsekwencją przyjętej polityki gospodarczej, w tym rolnej, przez co opracowanie realistycznych scenariuszy staje się jeszcze bardziej skomplikowane. Z tych względów szkicowane poniżej kierunki przeobrażeń polskiego rolnictwa oraz wsi mają w większym stopniu charakter prawdopodobnych ścieżek przemian (*transition pathways*)¹⁵, a nie kompleksowych scenariuszy rozwoju¹⁶.

Przyszłe zmiany modelu rolnictwa będą – jak już stwierdzono – następstwem wielu czynników, jednak kluczowa będzie polityka w zakresie przemian struktury obszarowej. Jak wiadomo, zmiany te można stymulować pozytywnie, prowadząc do postępującej koncentracji i wzrostu średniej wielkości gospodarstwa, jak również uruchomić mechanizmy utrwalające jej stan. Polskie rolnictwo także podlega tym prawidłowościom. Jednak to co jest dla niego charakterystyczne, to utrzymująca się skłonność do utrwalania istniejącego stanu. Wiele instrumentów oraz rozwiązań legislacyjnych jest właśnie tak pomyślana, po-

¹⁴ Do podobnych wniosków w odniesieniu do obszarów wiejskich doszli [Gospodarowicz i inni 2018].

¹⁵ Podejście takie zastosowano m.in. w projekcie: POLFREE mającym na celu odpowiedź na pytanie, dlaczego zasoby produkcyjne nie są obecnie wykorzystywane w gospodarce europejskiej tak dobrze, jak w najbardziej efektywnych gospodarkach świata [POLFREE 2016].

¹⁶ Scenariusze zazwyczaj konstruowane są przez specjalnie w tym celu dobrane zespoły, często interdyscyplinarne oraz całkiem liczne. Przykładowo projekt: *Scenarios Europe 2010, Five Possible Futures for Europe*, realizował zespół składający się z około 70 osób [Bertrand i inni 1999]. Z kolei w badaniu eksperckim Delphi w ramach Narodowego Programu Foresight „POLSKA 2020”, udział wzięło ponad 2800 osób, a budową scenariuszy zajmował się zespół składający się z około 50 osób [Narodowy... 2009].

częwszy od wspierania gospodarstw niskotowarowych, przez petryfikujący tę strukturę układ płatności bezpośrednich, po prawne hamowanie obrotu ziemią rolniczą i sprzyjający obszarowemu rozdrobnieniu charakter podatku rolnego i ubezpieczeń społecznych w rolnictwie. W takim splocie uwarunkowań trudno się dziwić, że rolnictwo polskie charakteryzuje jedno z najwyższych wśród państw unijnych rozdrobnienie obszarowe, jak i jedna z najniższych dynamik procesów koncentracji, i w efekcie siły ekonomicznej gospodarstw¹⁷.

Jakie w tej sytuacji możliwe, lecz i konieczne są zmiany w tym zakresie? W prognozie wykonanej przez IERiGŻ-PIB na zlecenie MRiRW napisano, że konieczność przyspieszenia procesu koncentracji w polskim rolnictwie uwarunkowana jest *wzrastającymi wymaganiami odbiorców produktów rolniczych w odniesieniu do wielkości, jakości i jednorodności dostarczanych partii towarów* [Chmieliński i inni 2009]. Ogół gospodarstw rolnych został podzielony w zależności od siły ekonomicznej na cztery grupy:

1. Do 8 ESU¹⁸ nadwyżki bezpośredniej (o średniej powierzchni około 9,5 ha UR) – bez perspektyw rozwojowych;
2. 8-16 ESU (średnia powierzchnia około 20 ha UR) – gospodarstwa na granicy opłacalności;
3. 16-40 ESU (średnia powierzchnia około 35 ha UR) – pełna zdolność do konkurowania na rynku;
4. Powyżej 40 ESU (średnia powierzchnia około 190 ha UR) – duże zdolności rozwojowe i wysoka przewaga konkurencyjna.

Przyjmując, że gospodarstwo rolne zdolne do konkurencji na unijnym rynku powinno wygospodarować co najmniej 8 ESU, to takich gospodarstw w Polsce w 2002 roku było około 218,3 tys. (wg Powszechnego Spisu Rolnego 2002), a w końcu pierwszej dekady XXI wieku – około 240,0 tys. [GUS 2007]. Po eliminacji gospodarstw, które nie uzyskiwały jednak dochodów parytetowych, głównie pochodzących z grupy 8-16 ESU, ilość gospodarstw o trwałych (lub precyzyjniej ujmując – trwałych w momencie sporządzania prognozy) zdolnościach do konkurowania na rynku wynosiła 220 tys., czyli 12,6% ogółu

¹⁷ Ilustracją tego stanu jest poziom rolniczej wartości dodanej na 1 osobę pełnozatrudnioną w rolnictwie (FNVA/AWU). W 2013 roku, według FADN, poziom ten w Polsce ukształtował się w wysokości 6,9 tys. euro, podczas gdy średnio w UE-28 było to 18,1 tys. euro, a w czołowych krajach unijnych – 89,3 tys. euro w Danii i 54,8 tys. euro w Holandii [European Commission 2016].

¹⁸ ESU (*European Size Unit*) – Europejska Jednostka Wielkości – wyraża siłę ekonomiczną gospodarstwa rolnego obliczaną w oparciu o standardową nadwyżkę bezpośrednią (*Standard Gross Margin*, SGM). 1 ESU równa się 1200 euro nadwyżki bezpośredniej. Jednostka ESU we wspólnotowej typologii gospodarstw rolnych stosowana była do 2009 roku, kiedy to została zastąpiona przez Standardową Produkcję (*Standard Output*) [[https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/\(ESU\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/(ESU)), data odczytu 25.06.2019].

[Buks i inni 2018]. Przeciętna wielkość ekonomiczna gospodarstwa tej grupy wynosiła około 20 ESU¹⁹.

Prognoza przemian struktury obszarowej polskiego rolnictwa IERiGŻ-PIB zakłada po pierwsze, konieczność poprawy konkurencyjności gospodarstw rolnych w następstwie systematycznego powiększania się ich potencjału wytwórczego opartego na procesie koncentracji obszarowej, i po drugie, pogłębiającą się polaryzację tejże struktury (tabela II.4). W największym stopniu redukcji ulegnie grupa gospodarstw o obszarze 5-20 ha UR, w tym w grupie 5-10 ha UR z 22,9% w 2017 roku docelowo do poziomu 4,1% (17,9% stanu obecnego) oraz w grupie 10-20 ha UR z 15,4% do 6,0% (39,0% stanu obecnego). Wzrost udziału będzie zaś postępował w grupie gospodarstw powyżej 20 ha UR, przeciętnie około 2,7-krotnie w relacji do udziału tej grupy w 2017 roku.

Tabela II.4. Zmiany struktury obszarowej gospodarstw indywidualnych w latach 2002-2017 i prognoza struktury docelowej

Lata	Grupy obszarowe w ha UR				
	Razem	1-5	5-10	10-20	powyżej 20
2002	100,0	58,7	21,9	13,6	5,8
2010	100,0	53,3	23,4	15,1	8,2
2017	100,0	51,5	22,9	15,4	10,1
Docelowa (2040-2045)	100,0	62,9	4,1	6,0	27,0
2010/2002	x	90,8	106,8	111,0	141,4
2017/2010	x	96,6	97,9	102,0	124,4
2017/2002	x	87,7	104,6	113,2	175,9
Docelowa/2017	x	122,1	17,9	39,0	267,3

Źródło: opracowano na podstawie [Chmieliński i inni 2009 oraz danych GUS].

Wzrost przewidywany jest także w grupie 1-5 ha UR (o około 22% w stosunku do 2017 roku), jednak będzie on dotyczył wyłącznie gospodarstw poniżej 3 ha. A zatem będzie postępował dalszy proces polaryzacji struktury obszarowej w kierunku wzrostu udziału grup skrajnych, przede wszystkim dużych, lecz także

¹⁹ Według danych FADN liczba gospodarstw o wielkości ekonomicznej powyżej 8 ESU w 2017 roku wynosiła około 450 tys., co oznaczałoby podwojenie w ciągu 10 lat. Nie oznacza to jednak, że aktualnie w Polsce jest automatycznie dwa razy więcej gospodarstw o pełnych zdolnościach konkurencyjnych na unijnym rynku, bowiem ekonomiczny wymiar zdolności konkurencyjnych także się zwiększył. Potwierdzają to właśnie wyniki FADN. Przykładowo o ile w 2007 roku za gospodarstwo bardzo małe uważano gospodarstwa o sile ekonomicznej poniżej 4 ESU, a bardzo duże – powyżej 100 ESU, to aktualnie progi te wynoszą odpowiednio poniżej 8 ESU i powyżej 500 ESU. W 2007 roku w polskiej w próbie FADN było 3,3 tys. gospodarstw o wielkości ekonomicznej powyżej 100 ESU, zaś według wstępnych szacunków w 2018 roku było to już 16,3 tys. gospodarstw, czyli prawie 5 razy więcej [FADN 2008, 2019].

tych najmniejszych, pełniących zróżnicowane funkcje, tj. produkcyjne, środowiskowe, socjalne i rekreacyjne. Potwierdza to tym samym stanowisko o „przejściowym” charakterze gospodarstw średnio obszarowych, nawet w całkiem odmiennych pod względem zaawansowania procesów koncentracji strukturach agrarnych [Kowalczyk 1991].

W następstwie tych zmian liczba gospodarstw indywidualnych w Polsce zmniejszy się z 1505,0 tys. w 2010 roku i 1401,8 tys. w 2017 roku do 1030,8 tys. docelowo. Ten docelowy poziom powinien zostać osiągnięty w latach 2040-2045 [Chmieliński i inni 2009].

W przytoczonej prognozie uznano, że gospodarstwa zdolne do konkurencji to gospodarstwa o wielkości ekonomicznej co najmniej 16 ESU (trzecia i czwarta grupa, jak wyżej). Odpowiadało to wówczas (w 2009 roku) gospodarstwom z pogranicza klasy średnio małe/średnio duże (8-16 i 16-40 ESU). Aktualnie założenie to odpowiada grupie gospodarstw o wielkości ekonomicznej około 50 ESU (25-50 i 50-100 ESU). Przyjmując takie założenie i klasyfikując do gospodarstw zdolnych do konkurencji wszystkie jednostki o sile ekonomicznej powyżej 50 ESU oraz minimum 1/2 gospodarstw z grupy 25-50 ESU, udział tej klasy gospodarstw w próbie FADN stanowi 13,6%. Odnosząc następnie ten udział do ogółu gospodarstw rolnych w Polsce, otrzymano grupę około 190 tys. gospodarstw indywidualnych zdolnych aktualnie do pełnego konkurencji na unijnym rynku. Po osiągnięciu stanu docelowego takich gospodarstw powinno być około 280 tys. [Chmieliński i inni 2009].

W gospodarstwach powyżej 20 ha UR powinno w docelowym roku prognozy znaleźć się ponad 80% wszystkich użytków rolnych. Zmianie ulegnie także liczba pracujących w rolnictwie. Uwzględniając pracujących w rolnictwie na stałe w pełnym wymiarze czasu pracy, jak również osoby pracujące w gospodarstwie w ograniczonym wymiarze czasowym, jeżeli to gospodarstwo jest ich głównym miejscem zatrudnienia i jednocześnie dochody z tej pracy są dominującym źródłem utrzymania, poziom ten powinien ulec zmniejszeniu z 1568,5 tys. osób w połowie ubiegłej dekady (2007 roku) do około 630,0 tys. osób docelowo [Chmieliński i inni 2009].

Biorąc pod uwagę przeprowadzone badania oraz prognozy dalszych przeobrażeń polskiego rolnictwa, można zakładać następujące dominujące scenariusze (modele) rozwoju:

- **A.** Model rolnictwa farmerskiego;
- **B.** Model rolnictwa „przejściowego”;
- **C.** Model rolnictwa tradycyjnego.

Wiele wskazuje na to, że jednym z podstawowych, jeżeli nie podstawowym w perspektywie najbliższych co najmniej dwóch dekad, pozostanie model rolnictwa farmerskiego. Za takim wariantem rozwoju przemawiają m.in.:

- zapóźnienie polskiego rolnictwa w przekształceniach strukturalnych w stosunku do większości państw europejskich (unijnych);
- potrzeba wzmocnienia konkurencyjności polskiego rolnictwa, co na współczesnym etapie rozwoju w największym stopniu zapewnia rolnictwo farmerskie;
- potrzeba wzmocnienia pozycji rolników w łańcuchach dostaw oraz poprawy ich sytuacji dochodowej, co jest możliwe głównie przez wzrost ich siły ekonomicznej;
- oczekiwanie sektora przetwórczego na zestandaryzowany, wysokiej jakości surowiec rolniczy, dostarczany w dużych partiach;
- konieczność zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego własnym konsumentom, co zdecydowanie w większym stopniu jest możliwe dzięki rolnictwu farmerskiemu niż małym, niskowydajnym gospodarstwom;
- duże gospodarstwa rolne nie są ze swej istoty sprzeczne z możliwością ochrony środowiska oraz warunków naturalnych; są w większym stopniu chłonne na nowości postępu technicznego i biologicznego, nowe techniki uprawy i metody chowu zwierząt, w tym także te przyjazne środowisku.

Powyższy katalog nie wyczerpuje naturalnie wszystkich przewag rolnictwa farmerskiego na obecnym etapie rozwoju ekonomicznego. Można oczekiwać, że model ten będzie przeważał w regionach (województwach):

- o wysokim już aktualnie zaawansowaniu procesów koncentracji obszarowej;
- o wysokiej dynamice procesów koncentracji w ostatnich dekadach;
- o ujemnym saldzie ludności wiejskiej i rolniczej w nadchodzących dekadach; jest to związane z koniecznością zagospodarowania gruntów należących do wychodźców ze wsi (przy założeniu że jest to głównie ludność rolnicza).

Do poszczególnych regionów zaliczono następujące województwa:

Zaawansowana koncentracja obszarowa	Wysoka dynamika zmian struktury obszarowej	Prognozowane ujemne saldo migracji z OW
Zachodniopomorskie	Lubuskie	Lubelskie
Warmińsko-mazurskie	Śląskie	Opolskie
Lubuskie	Opolskie	Świętokrzyskie
Pomorskie	Dolnośląskie	Podlaskie
Kujawsko-pomorskie	Zachodniopomorskie	Warmińsko-mazurskie
Wielkopolskie		

Biorąc pod uwagę wyniki badań aktualnego stanu rozwoju rolnictwa w układzie regionalnym, konkluzje wynikające z prognoz oraz przyjęte wyżej założenia, można przyjąć, że przewaga modelu farmerskiego będzie w przyszłości dotyczyła następujących województw: wielkopolskiego, kujawsko-pomorskiego, opolskiego, warmińsko-mazurskiego, pomorskiego, zachodniopomorskiego, lubuskiego i dolnośląskiego (rysunek II.4).

Rysunek II.4. Scenariusze rozwoju rolnictwa i gospodarstw rolnych w układzie wojewódzkim (regionalnym)

Źródło: Opracowanie własne.

Charakterystyczne cechy tego modelu to: (i) dominacja gospodarstw dużych w strukturze obszarowej i użytkowania ziemi, (ii) wysokie zasoby kapitału oraz małe – siły roboczej w przeliczeniu na 1 gospodarstwo i 1 ha UR, (iii) wysokie zużycie środków obrotowych (środki ochrony roślin, leki weterynaryjne, paliwo, pasze treściwe itd.), (iv) wysoka wydajność jednostkowa w produkcji roślinnej (plony) i zwierzęcej (produkcja od jednej sztuki), (v) wysoki udział produkcji towarowej w produkcji globalnej, (vi) dominujący udział w zapewnieniu podaży surowca rolnego do produkcji żywności (por. s. 47).

Rolnictwo tradycyjne, tak jak definiowane jest obecnie, będzie stopniowo zanikać. Przesłanki do utrzymania tego modelu, w tym rozdrobnienie struktury obszarowej, wysoki poziom zaludnienia, brak przesłanek do prognozowania wzrostu procesów koncentracji w największym stopniu dotyczą województwa małopolskiego i w mniejszym podkarpackiego. W tych regionach przez jeszcze stosunkowo długi okres będzie dominował taki właśnie model rolnictwa. Dodatkowym wsparciem dla gospodarstw rolnych tych województw może być rozwój produkcji żywności wysokiej jakości, jak produkty regionalne, tradycyjne i ekologiczne, a także z uwagi na walory przyrodniczo-krajobrazowe rozwój agroturystyki. Pozwoli to na wygospodarowanie i realizację większej części wartości dodanej, która może stanowić coraz bardziej istotną pozycję w strukturze dochodów gospodarstw tych województw. Należy jednak oczekiwać stałej eliminacji gospodarstw reprezentujących ten model ze struktury polskiego rolnictwa.

Model rolnictwa „przejęciowego” jest najmniej homogenicznym zbiorem wśród występujących w polskim rolnictwie. W dominującym zakresie wyróżnia go odległość, jaka dzieli go od modelu farmerskiego i tradycyjnego w wielu różnych wymiarach i charakterystykach. Jest to model „przejęciowy” w sensie jego zmierzania od modelu rolnictwa tradycyjnego w kierunku modelu typowego dla danego regionu i etapu rozwoju. Typowego – z uwagi na właściwości tego regionu, aktualny charakter rolnictwa, funkcje obszarów wiejskich, wpływ aglomeracji, walory przyrodnicze czy środowiskowe regionu. W grupie tej znajdują się takie województwa jak:

- szybko wyludniająca się na OW – województwa: lubelskie, świętokrzyskie i podlaskie;
- wykazujące wysoką dynamikę koncentracji obszarowej – województwo śląskie (wzrost średniej powierzchni gospodarstwa rolnego z 3,9 ha w 2002 roku do 6,4 ha w 2017 roku, czyli o prawie 2/3);
- będące pod dużym wpływem aglomeracji – województwa: mazowieckie, łódzkie i śląskie;
- posiadające znaczącą liczbę działek i małych gospodarstw – województwa: łódzkie i mazowieckie;
- posiadające duże znaczenie rynkowe w wybranych gałęziach rolnictwa – województwa: mazowieckie (owoce i warzywa), podlaskie (mleko) i łódzkie (ziemniaki, trzoda chlewna).

Rolnictwo każdego z tych regionów zmierza zatem w kierunku określenia własnego modelu rolnictwa. W pewnych przypadkach będzie to prawdopodobnie typowy model rolnictwa farmerskiego (województwo podlaskie), zaś w innych modele o funkcjach mieszanych, jak województwo: mazowieckie, łódzkie i śląskie (funkcje produkcyjne i zaplecza aprowizacyjnego aglomeracji), wreszcie najmniej jednoznaczne rolnictwo województwa lubelskiego i świętokrzyskiego.

W tych dwóch ostatnich regionach wiele wskazuje na model będący efektem połączenia produkcji surowców oraz wyrobów tradycyjnych i regionalnych (czyli żywności traktowanej jako żywność wysokiej jakości) z dodatkową specjalizacją regionalną, przykładowo:

- województwo lubelskie: owoce miękkie, uprawy specjalistyczne (chmiel, tytoń);
- województwo świętokrzyskie: produkcja na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania – ONW (ponad 1/3 obszaru województwa, np. owczarstwo) z produkcją sadowniczą oraz agroturystyką z uwagi na walory krajobrazowo-przyrodnicze regionu.

Jak wynika z powyższych uwag, rolnictwo regionów reprezentujących model „przejściowy” jest najmniej jednoznaczne w sprawie przyszłości dominującego tam typu rolnictwa. Wymaga to zdecydowania władz regionalnych w zakresie wypracowania stosownej strategii rozwoju oraz specjalizacji rolnictwa w tych województwach. Bez takiego wsparcia zmiany mogą przybrać zupełnie nieoczekiwany charakter, polegający przykładowo na wyludnianiu się tych terenów i ich stopniowej dezagraryzacji.

Poza trzema wyróżnionymi typami dominującymi w strukturze rolnictwa, będą funkcjonować także inne modele i typy gospodarstw, posiadające jednak charakter marginalny. Stanowią i będą one stanowić uzupełnienie, i to uzupełnienie uzasadnione różnymi względami w poszczególnych regionach. Ich marginalne znaczenie odnosi się do udziału takich gospodarstw w całkowitej podaży produkcji rolniczej kierowanej na rynek. Nie oznacza to, że część tych modeli nie zyska na znaczeniu w przyszłości. Taką możliwość mają przykładowo gospodarstwa agroturystyczne czy hobbystyczne. Wzrost zainteresowania wypożyczaniem, czy wręcz zamieszkaniem na wsi, jest coraz bardziej dostrzegalny. Będzie to stanowiło impuls do utrwalania takich gospodarstw w strukturze polskiego rolnictwa. Zdecydowanie schyłkowe znacznie będą miały zaś gospodarstwa socjalne. Jednak wszystkie te typy gospodarstw pozostaną na marginesie wiodących modeli rolnictwa z punktu widzenia ich znaczenia dla podaży żywności oraz przyszłego obrazu rolnictwa.

W opracowaniu tym nie rozpatrywano oddzielnie systemu rolnictwa zrównoważonego. Zrównoważenie środowiskowe, produkcyjne czy technologiczne traktowane jest bowiem jako kierunek rozwoju, w którym wcześniej, czy później będą zmuszone (zobowiązane) podążać wszelkie formy i podmioty rynkowe. Dotyczy to każdej branży i każdego sektora gospodarki, w tym rolnictwa i gospodarstw rolnych. Wiele wskazuje bowiem, że bez respektowania wymogów środowiska i racjonalnej gospodarki zasobami naturalnymi w przyszłości nie będzie możliwa jakakolwiek aktywność gospodarcza. W tym splocie uwa-

runkowań gospodarczych, środowiskowych i społecznych już dzisiaj należy poszukiwać także ścieżek przyszłej ewolucji rolnictwa oraz rozwoju strukturalnego gospodarstw rolnych. Z tej perspektywy rolnictwo zrównoważone w większym stopniu spełnia wymogi rolniczego „systemu jakości”, niż samodzielnego modelu rozwoju rolnictwa. Jest to sposób wytwarzania płodów rolnych zbliżony na przykład do systemu integrowanej produkcji roślinnej (IP). Integrowana produkcja rolnicza jest bowiem nowoczesnym systemem jakości żywności, wykorzystującym w sposób zrównoważony postęp techniczny i biologiczny w uprawie, ochronie roślin i nawożeniu oraz podkreślającym szczególne znaczenie ochrony środowiska i zdrowia ludzi [GIORiN 2017]. Zrównoważenie w większym stopniu wyznacza zatem sposób prowadzenia biznesu, a nie model tego biznesu. Dotyczy to także gospodarstwa rolnego i rolnictwa.

Wątpliwości odnośnie przyszłych kierunków i modeli rolnictwa jest naturalnie znacznie więcej niż tradycyjny dylemat duże czy małe gospodarstwo, wielkoobszarowe czy oparte wyłącznie na sile roboczej rolnika i jego rodziny. Warto tu przypomnieć, że niemiecki ekonomista rolny Friedrich Aereboe (1865-1942), w pracy pt. *Allgemeine landwirtschaftliche Betriebslehre*, już 100 lat temu napisał, że *nie ma takiego drugiego problemu w rolnictwie, o którym by tak dużo i to tak sprzecznego, powierzchownego i politycznie tendencyjnego napisano, co w kwestii wielkości gospodarstwa rolnego* [Aereboe 1928]. Jednak kwestia obszaru gospodarstwa, aczkolwiek kluczowa, nie jest jedynym wyzwaniem dla rolnictwa przyszłości, w tym także polskiego rolnictwa. Do innych niewątpliwie kluczowych dla rolnictwa oraz bezpieczeństwa żywnościowego konsumentów należy zaliczyć chociażby takie wybory i dylematy, jak:

- przyszły kierunek postępu technicznego i biologicznego, w tym miejsce organizmów genetycznie zmodyfikowanych;
- wielofunkcyjność gospodarstw rolnych, w tym ich udział w rynku dóbr publicznych;
- postępujący wraz z koncentracją struktury agrarnej zanik struktur lokalnych;
- wyczerpujące się zasoby naturalne, w tym ziem nadających się do uprawy;
- odpowiedzialność rolnictwa za stan środowiska naturalnego, w tym przyszłość koncepcji zrównoważenia w rolnictwie.

Wykaz ten nie wyczerpuje naturalnie problemów, przed jakimi stoi rolnictwo i produkcja żywności w przyszłości. Ukazuje tylko, jak ogromny i trudny dzisiaj do zdefiniowania, nie mówiąc o zaproponowaniu skutecznych rozwiązań to problem. I to problem nie tylko czy wyłącznie rolników, lecz nas wszystkich jako zglobalizowanego społeczeństwa.

3. Możliwe scenariusze rozwoju obszarów wiejskich

Z kolei zmiany, jakim będą podlegały w przyszłości obszary wiejskie są następstwem dwóch głównych uwarunkowań: po pierwsze, kierunków ewolucji samego rolnictwa i gospodarstw rolnych, i po drugie, czynników „zewnętrznych”, do jakich należą czynniki demograficzne, uwarunkowania urbanizacyjne, przyszłe modele egzystencji czy polityka środowiskowa. Z tego punktu widzenia, uwzględniając przeprowadzone badania i dostępne prognozy, można oczekiwać następujących scenariuszy (modeli) ewolucji obszarów wiejskich:

- **A.** OW Rolniczy/tradycyjny (wyłącznie lub w zdecydowanej przewadze typowe funkcje związane z rolnictwem małoobszarowym);
- **B.** OW Rolniczy/nowoczesny (wyłącznie lub w zdecydowanej przewadze typowe funkcje związane z rolnictwem farmerskim);
- **C.** OW Wielofunkcyjny (połączenie funkcji typowo rolniczych i pozarolniczych).

Do zasadniczych, oprócz głównych kierunków ewolucji samego rolnictwa uwarunkowań tych zmian, należy zaliczyć przewidywania co do kierunków migracji ludności na linii miasta – obszary wiejskie. Z tej perspektywy można wyróżnić trzy główne grupy obszarów wiejskich (tabela II.5):

1. OW o zdecydowanie ujemnym saldzie migracji, czyli wyludniające się (lubelskie, podkarpackie, podlaskie, warmińsko-mazurskie, świętokrzyskie, śląskie, łódzkie, opolskie i zachodniopomorskie).
2. OW o zdecydowanie dodatnim saldzie migracji (wielkopolskie, pomorskie, małopolskie i mazowieckie).
3. OW o niewielkiej skali zmian migracyjnych (dolnośląskie, kujawsko-pomorskie i lubuskie).

Warto podkreślić, że o ile w latach 2020-2040 prognozowany jest niewielki wzrost liczby ludności na obszarach wiejskich (o 12,5 tys. osób), to w kolejnej dekadzie – znaczący (o prawie 300 tys. osób) odpływ przede wszystkim z OW województw wschodnich, lecz także niektórych centralnych i zachodnich.

Drugi – obok zmian demograficznych – podstawowy czynnik kształtujący charakter obszarów wiejskich, to przewidywania w obszarze zmian w samym rolnictwie. Z tego punktu widzenia, największy obszar zajmują regiony o przewidywanym rozwoju rolnictwa farmerskiego (rysunek II.4). W scenariuszach rozwoju tej grupy obszarów wiejskich należy zatem uwzględnić konieczność zapewnienia „obsługi” potrzeb gospodarstw rolnych. Będzie to zatem OW z dużym lub wręcz dominującym udziałem funkcji rolniczych, lecz nie tradycyjnych, lecz raczej funkcji ukierunkowanych na potrzeby nowoczesnych jednostek produkcyjnych jakimi są, i w coraz większym zakresie będą gospodarstwa rolne przyszłości.

Tabela II.5. Zmiany liczby ludności na obszarach wiejskich w latach 2020-2050 w układzie wojewódzkim – w tysiącach

Województwo	2020	2030	2040	2040- -2020	2050	2050- -2020
Polska	15 421,4	15 566,9	15433,9	12,5	15125,2	-296,2
Dolnośląskie	910,5	929,9	929,6	19,1	919,3	8,8
Kujawsko-pomorskie	852,9	867,5	864,1	11,2	849,8	-3,1
Lubelskie	1 134,3	1 099,4	1 049,3	-85,0	987,4	-146,9
Lubuskie	380,2	381,8	375,1	-5,1	363,9	-16,3
Łódzkie	920,5	916,6	898,7	-21,8	874,5	-46,0
Małopolskie	1 775,8	1 832,3	1 857,3	81,5	1 858,6	82,8
Mazowieckie	1 932,2	1 966,9	1 969,0	36,8	1 949,7	17,5
Opolskie	468,5	445,9	417,3	-51,2	384,6	-83,9
Podkarpackie	1 252,6	1 248,8	1 223,2	-29,4	1 179,1	-73,5
Podlaskie	458,8	440	417,2	-41,6	389,1	-69,7
Pomorskie	847,3	902,9	939,5	92,2	964,3	117,0
Śląskie	1 052,7	1 055,7	1 038,0	-14,7	1 010,5	-42,2
Świętokrzyskie	690,1	672,4	644,2	-45,9	608,7	-81,4
Warmińsko-mazurskie	586,5	576,8	556,4	-30,1	527,9	-58,6
Wielkopolskie	1 617,2	1 689,1	1 726,5	109,3	1 748,4	131,2
Zachodniopomorskie	541,3	540,9	528,5	-12,8	509,4	-31,9

Źródło: opracowano na podstawie danych GUS.

Uwzględniając zatem trzy podstawowe zmienne, jak: (1) przyszłe scenariusze rozwoju rolnictwa, (2) uwarunkowania demograficzne, w tym saldo migracji i (3) charakter sieci osadniczej, można zakładać, że ewolucja wiejskiej sieci osadniczej w najbliższych dekadach będzie zmierzała w kierunku następujących scenariuszy (rysunek II.5):

- **A. OW Rolniczy/tradycyjny** – typowy dla regionów o rozproszonym rolnictwie, opartym na stosunkowo małych gospodarstwach rolnych, z dużym zasobem siły roboczej, co nawet przy prognozowanym ujemnym saldzie migracji na OW, nie będzie stanowiło silnego impulsu do wysokiej koncentracji obszarowej gospodarstw. OW w tych regionach (województwach) będą nastawione przede wszystkim na zaspokajanie potrzeb mniejszych, tradycyjnych gospodarstw oraz bytowych potrzeb zamieszkującej te tereny ludności, głównie rolniczej. Model ten będzie typowy dla takich województw, jak lubelskie, podkarpackie, świętokrzyskie i śląskie.
- **B. OW Rolniczy/nowoczesny** – charakterystyczny dla regionów, gdzie przewiduje się dalszy rozwój rolnictwa typu farmerskiego. Za takim scenariuszem przemawia aktualny poziom zaawansowania procesów koncentracji obszarowej, wysokie miejsce rolnictwa w ekonomice regionu, jak

i prognozowany dalszy odpływ ludności rolniczej z terenów wiejskich, co już przy aktualnie relatywnie niskich zasobach siły roboczej, będzie sprzyjać dalszej koncentracji ziemi w dużych jednostkach produkcyjnych. Uwzględniając dodatkowo raczej rozproszoną sieć osadniczą w tych regionach, obszary wiejskie będą skoncentrowane raczej na funkcjach związanych z obsługą gospodarstw rolnych, lecz typu farmerskiego. Taki kierunek ewolucji OW będzie typowy dla województw: opolskiego, dolnośląskiego, lubuskiego, podlaskiego, kujawsko-pomorskiego, zachodniopomorskiego i warmińsko-mazurskiego.

Rysunek II.5. Scenariusze rozwoju obszarów wiejskich według charakteru pełnionych funkcji w układzie wojewódzkim (regionalnym)

Źródło: opracowanie własne.

- C. OW Wielofunkcyjny – odnosi się do województw, gdzie już aktualnie na terenach wiejskich zamieszkuje znacząca część ludności niezwiązanej bezpośrednio z gospodarstwem rolnym, a prognozy przewidują dalszy napływ ludności miejskiej na te tereny. Są to tereny (województwa) z dużym

udziałem aglomeracji. Rolnictwo w regionach tej grupy obszarów ma duże znaczenie (województwo wielkopolskie i mazowieckie), lecz i stosunkowo mniejsze (województwo małopolskie). Współistnienie dużych grup ludności rolniczej i niezwiązanej z tym działem gospodarki sprawia, że obszary wiejskie pełnią tu zarówno funkcje produkcyjne w stosunku do gospodarstw rolnych, jak i bytowe w stosunku do ludności nierolniczej oraz rolniczej. Zróżnicowany charakter rolnictwa w tej grupie województw sprawia, że funkcje produkcyjne OW muszą uwzględniać te odmienności, jak i charakter zgłaszanych potrzeb. Jednak funkcjonalność, a precyzyjnie ujmując wielofunkcyjność tych OW konstytuują przede wszystkim potrzeby ludności niezwiązanej z rolnictwem. Scenariusz ten dotyczy takich województw, jak mazowieckie, łódzkie, wielkopolskie, pomorskie i małopolskie.

Naturalnie nie należy zakładać, że powyższe scenariusze będą występować w „czystej” postaci. Tak jak nie będzie wyłączności modeli gospodarstw rolnych w poszczególnych województwach. Nawet teren pojedynczego województwa charakteryzuje odmienność typów rolnictwa oraz obszarów wiejskich, czego przykładem może być południowa i północna część województwa małopolskiego. Dlatego w tym samym regionie mogą być ośrodki monofunkcyjne z dominacją określonych funkcji i ośrodki wielofunkcyjne. Pisząc o konkretnym scenariuszu, należy zatem zawsze mieć na uwadze jego dominującą postać, a nie wyłączość na danym obszarze.

4. Uwarunkowania realizacji poszczególnych scenariuszy rozwojowych rolnictwa i obszarów wiejskich: szanse i zagrożenia

Przedstawione wyżej scenariusze rozwoju rolnictwa oraz obszarów wiejskich posiadają charakter możliwej do urzeczywistnienia przyszłości w zakresie omawianych tu zagadnień. W żaden sposób nie pretendują jednak do traktowania tych uwag za jedyną możliwą ścieżką zmian. Ewolucja rolnictwa, gospodarstw rolnych, jak i obszarów wiejskich, jest bowiem uzależniona od szeregu zdarzeń i zjawisk z obszaru polityki, ekonomii oraz spraw społecznych. Poniżej przedstawiono te uwarunkowania, które mogą mieć lub też będą miały prawdopodobnie największy wpływ na przyszłość rolnictwa i obszarów wiejskich.

KRAJOWA POLITYKA ROLNA

Do zasadniczych uwarunkowań zmian zachodzących w rolnictwie należy niewątpliwie polityka rolna. Polityka, która formułuje podstawowe cele oraz instrumenty ich realizacji. Może zatem zakładać przykładowo sprzyjanie koncentracji potencjału produkcyjnego rolnictwa w dużych gospodarstwach rolnych

lub utrzymanie każdego gospodarstwa rolnego, jako określonej wartości gospodarczej, społecznej czy kulturowej. W tym celu wprowadza się regulacje prawne, które prowadzą do realizacji zakładanych celów i przeciwdziałają rozwojowi tendencji uznanych za niekorzystne.

Jak ważne dla przebiegu rzeczywistych procesów gospodarczych i rynkowych są regulacje prawne wynikające z realizowanej polityki, najlepiej ilustruje poziom sprzedaży ziemi z zasobu Agencji Nieruchomości Rolnych (obecnie Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa, KOWR) w latach 2013-2017. W kolejnych latach było to: 2013 – 148 tys. ha, 2014 – 121 tys. ha, 2015 – 77 tys. ha, 2016 – 18 tys. ha i 2017 – 4 tys. ha [Buks i inni 2018]. Ten gwałtowny spadek o ponad 97%, w ciągu 4 lat, spowodowany został właśnie ograniczeniem wprowadzonym ustawą z dnia 14 kwietnia 2016 roku o wstrzymaniu sprzedaży nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa [Dz.U. 2016, poz. 585]. Z drugiej strony można także wprowadzić szereg uregulowań, które zdynamizują przekształcenia w rolnictwie, czego przykładem może być polityka rolna realizowana przez wiele krajów Europy Zachodniej po 1950 roku. Rozwiązanie takie jest pożądane także w polskiej polityce rolnej nadchodzących lat, jeżeli głównym zamiarem ma być ukształtowanie znaczącej grupy trwale zdolnych do konkurowania na zglobalizowanym rynku gospodarstw rolnych.

WSPÓLNA POLITYKA ROLNA UNII EUROPEJSKIEJ

Na polskie rolnictwo poza polityką krajową oddziałuje także, a może przede wszystkim, polityka rolna realizowana przez UE. Jak wiadomo polityka rolna UE, a wcześniej EWG, należy do najstarszych i najbardziej obszernych polityk wspólnotowych. Akty prawne odnoszące się wprost do rolnictwa oraz rybołówstwa stanowią ponad 1/5 wszystkich regulacji unijnych [Kowalczyk D. i Kowalczyk S. 2019]. Programy pomocowe UE dla rolnictwa zawierają wyjątkowo szeroki wachlarz instrumentów wsparcia, uwarunkowany równie szerokim zestawem kryteriów przyznawania takiego wsparcia.

Przykładowo rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1305/2013 z dnia 17 grudnia 2013 roku w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich na lata 2014-2020 [Rozporządzenie... 2013], zawiera wykaz ponad 50 możliwych kierunków wsparcia w ramach tego programu (załącznik IV). Z kolei obwieszczenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi w sprawie wykazu wymogów określonych w przepisach Unii Europejskiej, warunkujących otrzymanie przez rolnika tzw. płatności bezpośrednich zawiera 137 pozycji, czyli 137 wymogów, które rolnik musi spełnić, by otrzymać takie wsparcie [Obwieszczenie... 2015].

W każdej kolejnej perspektywie finansowej polityka rolna UE podlega ewolucji w zakresie celów, priorytetów oraz możliwych instrumentów wsparcia. O ile w latach 2014-2020 cele te odnosiły się do takich zagadnień, jak konkurencyjność rolnictwa, zrównoważone zarządzanie zasobami naturalnymi oraz zrównoważony rozwój terytorialny, to projekt na lata 2021-2027 przewiduje cele główne w zakresie wspierania inteligentnego i odpornego rolnictwa, zwiększenia troski o środowisko oraz umacniania struktury społeczno-ekonomicznej obszarów wiejskich [European Commission 2018]. Do tego dostosowane są priorytety oraz możliwe do zastosowania instrumenty wsparcia. Trzeba ponadto zwrócić uwagę, że polityka unijna formułowana jest na szczeblu całego ugrupowania i odnosi się do problemów występujących powszechnie we wszystkich lub większości krajów członkowskich. Rolnictwo unijne pozostaje zaś wysoce zróżnicowane, co oznacza nie zawsze przystawanie wprowadzanych rozwiązań do lokalnych potrzeb i oczekiwań. Dlatego tak często pojawiają się apele o wprowadzenie większej elastyczności tej polityki i przekazanie większego zakresu uprawnień w sprawie indywidualizacji unijnej polityki rolnej, przez władze poszczególnych państw członkowskich.

UWARUNKOWANIA DEMOGRAFICZNE

Realizacji poszczególnych scenariuszy rozwoju rolnictwa oraz obszarów wiejskich będą sprzyjały bądź im przeciwdziałały zmiany demograficzne, jakie wystąpią w nadchodzących dekadach w Polsce. Według prognozy GUS z 2014 roku ludność Polski wyniesie 35,7 mln osób w 2040 roku i 34,0 mln w 2050 roku. Będzie to odpowiednio o 7,2% mniej w 2040 roku w stosunku do 2017 roku i o 11,7% mniej w 2050 roku. W tym czasie ludność na obszarach wiejskich z poziomu 15,3 mln w 2017 roku zwiększy się do 15,4 mln osób w 2040 roku (o 0,7%) i zmniejszy do poziomu 15,1 mln w 2050 roku (o 1,3%).

W wyniku tych zmian udział ludności wiejskiej w ogólnej liczbie ludności Polski ukształtuje się następująco: w 2017 roku – 39,9%, w 2040 roku – 43,3% i w 2050 roku – 44,5%. Tak więc mimo ubytku ludności na obszarach wiejskich w liczbach bezwzględnych, udział tej grupy w ogólnej populacji Polski zwiększy się o 4,6 p.p. To oznacza względne zwiększenie roli obszarów wiejskich w procesach demograficznych kraju, jak również w zaspokajaniu potrzeb przeciętnego mieszkańca Polski. Wreszcie potrzebę rozbudowy możliwości usługowych i bytowych tych obszarów oraz zlokalizowanych na nich ośrodków. Mniejsze zasoby siły roboczej wyznaczają także kierunek postępu technicznego, tak w gospodarce, jak i rolnictwie. Niezbędna będzie zatem orientacja tego postępu na oszczędności w zakresie nakładów pracy, a to oznacza konieczność intensyfikacji procesów koncentracji obszarowej. W przeciwnym wypadku może

to oznaczać stałe wyludnianie gospodarstw, powiększanie obszaru nieużytków oraz dezagraryzację terenów przede wszystkim peryferyjnych. Groźba ta jest tym bardziej realna, że wraz z poprawą sytuacji dochodowej oraz materialnej społeczeństwa, szybkiej redukcji będzie podlegać zainteresowanie uprawą ziemi w gospodarstwach małych i nietowarowych. Kolejne pokolenia, mając znacznie lepsze perspektywy awansu oraz rozwoju zawodowego, nie będą zainteresowane gospodarstwami socjalnymi, a już w żadnym przypadku niegwarantującymi tzw. dochodu parytetowego. Płatności obszarowe, stanowiące dzisiaj jedno z głównych narzędzi hamowania przemian struktury obszarowej, będą dla nowych pokoleń mało atrakcyjne jako argument przemawiający za pozostaniem w gospodarstwie. A to, bez radykalnej polityki zorientowanej o postępującą koncentrację rolnictwa, może nasilić problem następców, tak typowy dla ostatnich dekad XX wieku.

Reasumując, prognozowane przemiany demograficzne przemawiają już dzisiaj za konstrukcją polityki rolnej uwzględniającej ten problem. Problem szczupłości zasobów siły roboczej nie tylko w rolnictwie, lecz całej gospodarce. A w takich realiach rynkowych rolnictwo z reguły stoi na straconej pozycji w wyścigu o zmniejszające się zasoby rąk do pracy. W rankingu atrakcyjności miejsc pracy i życia, rolnictwo i gospodarstwo rolne nie zajmuje bowiem czołowej pozycji. I nie są to tylko polskie doświadczenia, lecz powszechne, bo światowe.

Poza omówionymi wyżej głównymi grupami zmiennych determinujących przyszły charakter przemian w rolnictwie i na obszarach wiejskich, występuje całkiem spory zbiór uwarunkowań szczegółowych, branżowych i specjalnych oraz uwarunkowań o charakterze krótko- i długookresowym. Do takich krótkookresowych należy przykładowo koniunktura gospodarcza.

KONIUNKTURA GOSPODARCZA

Koniunktura gospodarcza, jak wiadomo, nie jest stanem niezmiennym. Wręcz przeciwnie, podlega ciągłej ewolucji. Ostatnie dekady wniosły do wiedzy na temat koniunktury i cykli gospodarczych sporo nowych informacji. O ile bowiem w przeszłości co do zasady stosunkowo długie okresy dobrej koniunktury były przerywane raczej krótkimi okresami złej koniunktury, nazywanymi stagnacją lub kryzysami, o tyle od ostatniej ćwierci XX wieku sytuacja uległa zasadniczej zmianie. Współcześnie, okresy dobrej koniunktury należą raczej do krótkich przerw między długimi okresami stagnacyjnymi lub wręcz kryzysowymi. A te nie sprzyjają planowym, długookresowym strategiom rozwoju. Powodują zaś burzliwe zmiany, które prowadzą z reguły do upadku większej lub mniejszej liczby podmiotów, w tym także w rolnictwie. Dlatego zła koniunktura może prowadzić do nieoczekiwanych zmian w strukturze samego rolnictwa

w tym upadku lub zaniku części gospodarstw rolnych, i to nie zawsze tych tradycyjnych, lecz najczęściej tych mających szeroki kontakt z rynkiem i jego mechanizmem, czyli gospodarstw towarowych.

ROZWÓJ SEKTORÓW POZAROLNICZYCH

W przeciwieństwie do koniunktury gospodarczej, kierunek i charakter rozwoju branż oraz sektorów pozarolniczych ma dla rolnictwa bardziej dalekosiężny, bo długookresowy, charakter. Współczesne rolnictwo jest w sposób wielowymiarowy włączone w system globalnej gospodarki. Tym samym podlega regułom tej gospodarki. Jednak z uwagi na relatywnie niską siłę przetargową, gospodarstwa rolne z reguły w mniejszym stopniu partycypują w podziale wartości dodanej w stosunku chociażby do takich ogniw łańcucha wartości, jak firmy spożywcze czy sieci handlowe. I jak wykazuje doświadczenie, w tym także na płaszczyźnie Unii Europejskiej, zmiana tego stanu nie jest prosta.

Gospodarstwa rolne są współcześnie uzależnione od zamiarów, oczekiwań i wymogów ogniw znajdujących się „w górę” oraz „w dół” łańcucha wartości w stosunku do rolnictwa. To te właśnie ogniwa dyktują gospodarstwom rolnym warunki produkcji, stosowane techniki upraw i chowu, jakość produktów, czas i wielkość dostaw. Plany „własne” gospodarstw rolnych pozostają w tej sytuacji sprawą drugorzędną. Ogniwa pozarolnicze decydują także o zapotrzebowaniu na siłę roboczą z rolnictwa lub braku takiej potrzeby. Wreszcie o popycie na surowce do produkcji żywności lub tylko na surowce do produkcji kosmetyków, leków, czy biopaliw. Uwarunkowania te wyznaczają i będą wyznaczać przyszłe ścieżki ewolucji rolnictwa i gospodarstw rolnych, w tym także w Polsce.

CZYNNIKI ŚRODOWISKOWE

Znaczenie uwarunkowań środowiskowych – często mniej trafnie nazywanych ekologicznymi – dla przyszłych kierunków ewolucji rolnictwa było już podnoszone kilkakrotnie. Rola tego czynnika wraz z postępującą degradacją zasobów naturalnych, w tym tak istotnych dla rolnictwa, jak ziemia uprawna, woda i powietrze, stale wzrasta. Samo rolnictwo, jak się szacuje, także odpowiada za tę degradację, bowiem jest źródłem emisji około 25-30% gazów cieplarnianych [OECD 2016]. Działania zmierzające do zatrzymania tych niekorzystnych zmian były i są podejmowane. Mogą one prowadzić do znacznych problemów oraz perturbacji w działaniu samych gospodarstw rolnych. Przykładów takich można podać całkiem sporo, jak chociażby zakaz stosowania pewnych środków i technik na obszarach Natura 2000, Obszarach Szczególnie Narazonych (OSN), czy konieczność posiadania tzw. płyt obornikowych lub zbiorników na odchody płynne. Spełnienie wymagań zawartych w licznych przepisach unijnych i krajo-

wych wymaga, i będzie w przyszłości wymagało, od rolników znacznych inwestycji i nakładów. Należy podkreślić, że gospodarstwa rolne będą często zmuszone do realizacji znacznych wartościowo inwestycji, które będą przesądzały o poziomie ich efektywności. Spełnienie tych wymogów jest i będzie w przyszłości łatwiejsze dla większych gospodarstw niż małych i tradycyjnych. Dla tych ostatnich takie przedsięwzięcia inwestycyjne mogą być zwyczajnie nieopłacalne, a to będzie oznaczać konieczność przerwania produkcji i likwidację gospodarstwa. Tak więc dalsze zaostrzenie wymogów środowiskowych, może – wbrew potocznym opiniom – być bardziej dotkliwe dla gospodarstw mniejszych, niż tych dużych, wysokotowarowych.

REGULACJE FISKALNE

O dynamice i kierunkach ewolucji polskiego rolnictwa będą decydowały także regulacje fiskalne, w tym przede wszystkim w zakresie podatku rolnego. Opodatkowaniu tym podatkiem dzisiaj podlegają grunty sklasyfikowane w ewidencji gruntów i budynków, jako użytki rolne [Dz.U. 2017, poz. 1892, Tekst ujednolicony, art. 1]. Wymiar podatku rolnego stanowi równowartość pieniężną 2,5 q żyta od jednego ha przeliczeniowego gruntów. W 2019 roku cena żyta według komunikatu Prezesa GUS wynosiła 54,36 zł/dt [GUS 2019]. Oznacza to, że podatek rolny od 1 ha gruntów I klasy, czyli najlepszych w I okręgu podatkowym w 2019 roku wynosił 106 zł (przelicznik 1,95), a klasy V (najgorsza klasa gruntów poza klasą VI) w okręgu podatkowym IV – 10,9 zł za 1 ha (przelicznik 0,20). W tym ostatnim przypadku jednak tylko teoretycznie, bowiem grunty klasy V, VI i VIz z mocy ustawy są zwolnione z podatku rolnego (art. 12.1)²⁰. W efekcie wartość zapłaconego podatku rolnego w Polsce w latach 2015-2017 wynosiła 1530 mln zł. Podatek rolny przykładowo w 2017 roku stanowił równowartość tylko 2,3% dochodu dyspozycyjnego gospodarstw domowych rolników. Tymczasem tylko z tytułu zwrotu podatku akcyzowego zawartego w cenie oleju napędowego wykorzystanego do produkcji rolniczej rolnicy otrzymali w tymże roku 896 mln zł, co stanowiło prawie 60% zapłaconego przez nich podatku rolnego. To oznacza, że podatek rolny aktualnie nie pełni w Polsce funkcji stymulacyjnej. Instrument ten nie pełni zatem bodźca do jakichkolwiek działań ukierunkowanych na osiągnięcie celów gospodarczych i produkcyjnych.

Podatek rolny nie pełni także drugiej funkcji typowej dla podatków, czyli funkcji fiskalnej. W latach 2015-2017 wartość zapłaconego podatku rolnego w Polsce stanowiła bowiem zaledwie 1,4% dochodów własnych jednostek samorządu

²⁰ Zwolnieniami (czasowymi lub stałymi) z obowiązku płacenia podatku rolnego objęte jest dodatkowo 13 innych kategorii gruntów, w tym np. użytki ekologiczne oraz 9 rodzajów podmiotów, np. uczelnie.

terytorialnego. Jak stwierdza Paweł Felis [2015], *Obowiązująca w Polsce konstrukcja podatku rolnego jest nieefektywna pod względem podatkowym (...), realizowana poprzez przestarzałą formułę, niedostosowaną do aktualnych warunków ekonomicznych*, i dalej *Podatek rolny tylko w ograniczonym stopniu realizuje funkcję fiskalną*. Jeżeli zatem regulacje podatkowe mają sprzyjać przemianom polskiego rolnictwa w kierunku nowoczesnego i sprawnego pod względem rynkowym systemu, zasadniczej zmiany musi ulec konstrukcja podatku rolnego. I nie chodzi tu o nałożenie dodatkowych ciężarów finansowych na gospodarstwa rolne, lecz przywrócenie podatkowi rolnemu jego konstytucyjnych funkcji – przede wszystkim odnoszących się do stymulowania zachowań sprzyjających poprawie sprawności rynkowej i konkurencyjności polskiego rolnictwa.

5. Uwagi końcowe: rekomendacje dla strategii rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich

Zrealizowane badania z całą mocą ukazują wyjątkowo wysokie zróżnicowanie polskiego rolnictwa, przede wszystkim w układzie regionalnym, jak również strukturalnym oraz produkcyjnym. Aktualnie współistnieją różne modele rolnictwa o różnej sprawności rynkowej, odmiennych relacjach w stosunku do środowiska oraz, co naturalne, bardzo różnych perspektywach na przyszłość. Doświadczenie Polski, jak i innych krajów, wskazuje na potrzebę, jeżeli nie wręcz konieczność wsparcia zachodzących na polskiej wsi przemian zarówno tych strukturalnych, produkcyjnych, jak i społecznych. Zglobalizowany łańcuch żywnościowy stawia przed gospodarstwami wyjątkowo wysokie wymagania. Wymagania wynikające zarówno ze współczesnych potrzeb rynkowych, jak i słabej pozycji rolników w tym łańcuchu. Udziałem polskiego rolnictwa jest znaczący postęp technologiczny, organizacyjny i produkcyjny, jaki ma miejsce od momentu akcesji do struktur unijnych. Jednocześnie rolnictwo to znajduje się pod wieloma względami w sytuacji o wiele gorszej niż rolnictwo krajów tzw. starej Unii. Obecnie w Polsce jest 200-250 tys. sprawnych i efektywnych gospodarstw rolnych (gospodarstw zdolnych do konkurencji na jednolitym rynku), jak również kilkaset tysięcy gospodarstw bez produkcji towarowej, egzystujących wyłącznie dzięki finansowym transferom socjalnym i *quasi*-rynkowym. Bez tych transferów los takich gospodarstw byłby przesądzony. Jednak, o ile polityka taka miała pewne uzasadnienie na początku członkostwa w Unii Europejskiej (wysokie bezrobocie, niska dynamika rozwoju, problemy pokoleniowe itd.), to dzisiaj okazuje się wyjątkowo kosztowna i trudna do uzasadnienia ekonomicznego. Ponadto jak wiele wskazuje, polskie rolnictwo musi być konkurencyjne już nie tylko w ramach Unii Europejskiej, lecz także w ramach zglobali-

zowanego rynku. By tak się stało niezbędna jest strategia ukierunkowana na systematyczne powiększanie obszaru zajmowanego przez podmioty (efektywne).

Niezbędna jest pilna refleksja, czy rzeczywiście każde gospodarstwo rolne, także to bez produkcji rynkowej i zapóźnione technologiczne, jest wartością. Wartością ze społecznego punktu widzenia, bowiem z ekonomicznego – bez wątplenia taką wartością nie jest. Niezbędne jest zatem nowe spojrzenie na rolę i miejsce różnych grup, i typów gospodarstw, jak i podmiotów rynkowych w ogóle.

To nowe spojrzenie niezbędne jest także w odniesieniu do obszarów wiejskich. Prognozy wskazują bowiem na możliwe wyludnianie się znacznych terenów wiejskich. A jak wiadomo z historii, depopulacja poprzedza dezagraryzację regionu, a ta jego degradację ekonomiczną. Odwrócenie tych tendencji, czy inaczej ujmując, łańcucha destrukcyjnych następstw, jest wyjątkowo trudne, a przede wszystkim długotrwałe i wyjątkowo kosztowne. Przykładem ilustrującym te procesy może być region Pirenejów, wyspy Fryzyjskie, północna Skandynawia, czy wreszcie polska tzw. ściana wschodnia. W pełni sprawdza się stara maksyma, że w takich przypadkach zdecydowanie lepiej zapobiegać niż przywracać i naprawiać. Częściowe odwrócenie kierunków migracji w ostatnich dwóch dekadach na korzyść terenów wiejskich, nie może stanowić usprawiedliwienia do zaniechania działań na rzecz stymulowania rozwoju tych obszarów. Ten odwrócony kierunek migracji jest inspirowany względami bytowymi. A to oznacza, że warunki te na terenach wiejskich muszą osiągnąć poziom konkurencyjny w stosunku do ośrodków miejskich. I nie wystarczy, że będzie to czyste powietrze i własny ogródek.

Ponadto co warto zauważyć, depopulacja obszarów wiejskich dotyka współcześnie znacznie większej liczby tych regionów niż liczba regionów wiejskich notujących wzrost mieszkańców. Ponieważ redukcja liczby mieszkańców dotyczy w większości terenów rolniczych, ten aspekt rzeczywistości musi znaleźć ważne miejsce w przyszłych strategiach rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich.

BIBLIOGRAFIA

Aereboe F. (1928), *Allgemeine landwirtschaftliche Betriebslehre*, Verlagsbuchhandlung Paul Parey, 6. Auflage, Berlin.

Andreescu L., Gheorghiu R., Zulean M., Curaj A. (2013), *Understanding normative foresight outcomes: Scenario development and the 'veil of ignorance' effect*, "Technological Forecasting and Social Change", nr 80(4), s. 711-722.

Bertrand G., Michalski A., Pench L. R. (1999), *Scenarios Europe 2010, Five Possible Futures for Europe*, Working Paper, G. Bertrand (red. naukowa), European Commission, Forward Studies Unit, Brussels.

Bezold C. (2005), *The Future of Patient-Centered Care: Scenarios, Visions, and Audacious Goals*, "The Journal of Alternative and Complementary Medicine", nr 11, Supplement 1, s. S77-84.

Bishop P., Hines A., Collins T. (2007), *The current state of scenario development: an overview of techniques*, "Foresight", nr 9(1), s. 5-25.

Borrelli P., Robinson D.A., Fleischer L.R., Lugato E., Ballabio C., Alewell C., Meusbürger K., Modugno S., Schutt B., Ferro V., Bagarello V. Van Oost K., Montanarella L., Panagos P. (2013), *An assessment of the global impact of 21st century land use change on soil erosion*, "Nature Communication", nr 8.

Buks B., Chrościński T., Karwat-Woźniak B., Podgórski B., Sikorska A., Trajer M., Zadura A., Zając-Plezia A. (2018), *Rynek ziemi rolniczej – stan i perspektywy*, red. naukowa A. Sikorska, seria: Analizy rynkowe, nr 21, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Chmieliński P., Goraj L., Karwat-Woźniak B., Kowalski A., Sikorska A. (2009), *Instrumenty oddziaływania Państwa na kształtowanie struktury obszarowej gospodarstw rolnych w Polsce; rola systemu ubezpieczenia społecznego rolników w kształtowaniu tej struktury. Stan obecny i rekomendacje na przyszłość oraz propozycje nowych rozwiązań dotyczących tego obszaru dla systemu ubezpieczeń rolników*, praca pod kierunkiem A. Sikorskiej, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Dz.U. 2017, poz. 1892 [Ustawa z dnia 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym].

Dz.U. 2016, poz. 585 [Ustawa z dnia 14 kwietnia 2016 r. o wstrzymaniu sprzedaży nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych ustaw].

European Commission (2018), *Regulation of the European Parliament and of the Council establishing rules on support for strategic plans to be drawn up by Member States under the Common agricultural policy (CAP Strategic Plans) and financed by the European Agricultural Guarantee Fund (EAGF) and by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and repealing Regulation (EU) No 1305/2013 of the European Parliament and of the Council and Regulation (EU) No 1307/2013 of the European Parliament and of the Council*, COM(392) final, Brussels.

European Commission (2016), *EU Farm Economics Overview based on 2013 FADN data*, Brussels.

FADN (2019), *Szacunkowa informacja o stanie dochodów gospodarstw rolnych dla roku 2018*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

FADN (2008), *Wyniki standardowe uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN w 2007 roku, Część I. Wyniki standardowe*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

- Felis P. (2015), *Uwarunkowania funkcji fiskalnej podatku rolnego*, „Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich”, tom 102, zeszyt 2.
- GIJHARS (2016), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2015-2016*, Warszawa.
- GIORiN (2017), *Metodyka integrowanej produkcji jabłek*, opracowanie zbiorowe pod kierunkiem P. Sobczyńskiego, wydanie piąte zmienione i uzupełnione, Warszawa.
- Godet M. (2000), *The Art of Scenarios and Strategic Planning: Tools and Pitfalls*, “Technological Forecasting and Social Change”, nr 65(1), s. 3-22.
- Gospodarowicz M., Jażewicz I., Kołodziejczyk D., Lidke D., Parzych K. (2018), *Rola instytucji w kształtowaniu spójności obszarów wiejskich na poziomie lokalnym i regionalnym – ujęcie wieloaspektowe*, red. naukowa M. Gospodarowicz i D. Kołodziejczyk, Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 78, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- GUS (2019), Komunikat Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 18 października 2018 r. w sprawie średniej ceny skupu żyta za okres 11 kwartałów będącej podstawą do ustalenia podatku rolnego na rok podatkowy 2019.
- GUS (2018), *Rocznik statystyczny województw*, Warszawa.
- GUS (2007), *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2007*, Warszawa.
- Johnson G., Scholes K., Whittington R. (2005), *Exploring Corporate Strategy*, Seventh Edition, Prentice Hall, Financial Times, Pearson Education Limited.
- Kahn H. (2010), *On Escalation, Metaphors and Scenarios*, Transaction Publishers, New Brunswick, London.
- Kazanecki W. (2017), *Teoretyczne aspekty metody scenariuszowej w prognozowaniu* [w:] *Potencjalne scenariusze rozwoju innowacyjności w sektorze rolno-spożywczym po 2020 roku*, red. naukowa R. Grochowska, Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 57, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Kononiuk A., Nazarko J. (2014), *Scenariusze w antycypowaniu i kształtowaniu przyszłości*, Oficyna Wolters Kluwer SA, Warszawa.
- Kossow W. (1975), *Pokazатели Rosta i rozwitija ekonomik*, „Woprosy Ekonomiki”, nr 12.
- Kowalczyk S. (2018), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym [45]. Rolnictwo zrównoważone w erze globalizacji. Zagrożenia i szanse*, Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 72, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Kowalczyk S. (2016), *Kilka uwag w sprawie teorii nierówności*, „Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie”, nr 4 (2016) 41.
- Kowalczyk S. (1991), *Rolnictwo – rozwój – struktura*, Wydawnictwo Spółdzielcze, Warszawa.
- Kowalczyk D., Kowalczyk S. (2019), *Wpływ instytucji formalnych i nieformalnych na kształtowanie mechanizmów konkurencji w gospodarce żywnościowej* [w:] *W poszukiwaniu konkurencyjnej przewagi*, red. naukowa J.W. Pietrewicz i R. Sobiecki, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Kowalczyk S., Krzyżanowski J.T., Kwasek M., (2018), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym [47]. Zrównoważone systemy żywnościowe*, red. naukowa M. Kwasek, Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 83, IERiGŻ-PIB, Warszawa.